Десета глава

ИКОНОМИЧЕСКА ФУНКЦИЯ НА СЕМЕЙСТВОТО.

Възраждане и устойчивост

Брачното семейство, а частично и безбрачното семейство (съжителство) е не само интимна общност, сфера за свободно общуване, на взаимно доверие и грижа, на солидарност и близост, на отпускане и отдих. То е не само относително защитено морално и хуманно пространство, не само битова и емоционална среда, в която преминават основните житейски фази на човека. Семейството е не само среда и мотив за раждане и израстване на деца, първичен и изключителен фактор при възпроизводството на населението и трудовите ресурси като цяло. Семейството наред с другото е *икономически и стопански* субект.[1] В този смисъл в зоната на семейството икономическата и демографската проблематика са вплитат в органично единство, във възел от чието разплитане фатално зависят както икономическото модернизиране и възраждане, така и качественото възпроизводството на българската нация и устойчивостта на държавата.

По същество семейството е субект, който *пряко и активно оперира* в икономиката, стопанските дейности, капиталовото финансиране. Наред с това то участва и *пасивно* – чрез финансови и инвестиционни посредници. Участва *отстрани* на икономиката – чрез формирането, насочването и мотивирането на трудовите ресурси и човешкия капитал, който е ангажиран в икономиката. Участва *срещу* стопанските производители и предприемачи – чрез структурата на търсенето и платежоспособността, пазаруването и потреблението. *Битовата* производствена дейност има огромна съвкупна маса, дори и в съвременното общество, когато домакинския труд максимално е облекчен чрез външни услуги.

Исторически, в до-индустриалните и пред-градски общества, огромната маса от семействата са извършвали множество стопански и производителни дейности, органически са ги включвали в ежедневието и жизнения си ритъм, нещо повече – това е бил център на цялостния им живот, доколкото всички в семейството са били организирани и мобилизирани в дейности за натурално самозадоволяване, производство

---

[1] Виж Михаил Мирчев, *Икономически функции на брака и семейството...* Бургас, 2008.

за натурална размяна, а частично или в по-голяма степен и стоково за пазара. Това в съвременното постиндустриално общество многократно е свито като реалност.[2] Но заедно с това продължава да е валидно за семействата от ниските страти, на земеделците и занаятчиите, част от селяните и дребните търговци, малкия бизнес, както и на значителна част от интелигенцията и професионалните съсловия, на така нар. „самонаети", а през последните 10-15 години и на все повече хора, които работят-учат-търгуват-спекулират дистанционно от своите „*електронни* къщи" (по Тофлър).

В съвременното общество семейството продължава да бъде икономически и стопански субект доколкото е имуществена и финансова институция, кредитна и разпределителна общност – както формално, така и реално на практика. То е притежател на основни средства и производствени активи, на капитал, който организира и инвестира, натрупва и опазва. То участва активно и избирателно на пазара от страната на търсенето, на структурата и масата на потреблението, което стимулира или ограничава производството и търговията. Участва и от страната на предлагането, чрез продажба на стоки и услуги, чрез отдаване или продажба на финансов капитал и производствени средства. Изключително важно е в предлагането на работна сила – достатъчно на брой, образована и професионално подготвена, мотивирана и производителна.

Поради това им икономическо измерение подходът към семейството и брака би следвало да бъде не само индивидуалистичен и като към интимна човешка микрообщност, емоционален и чувствен, ценностен и в измеренията на културна традиция. Той не може да не бъде и в по-широк общностен и институционален план, рационален и функционален, социално-класов и съсловен, икономически и прагматичен. При това двете равнища на анализ на семейството – обърнато навътре към себе си и обърнато навън към обществените структури и процеси, вкл. икономически – са *органически вплетени*.

Не случайно семейството и бракът са арена на постоянни колизии между емоционалното и меркантилното, моралното и статусното, интимно-духовното и дейностно-отчуждено. Не случайно в предишните епохи изборът на брачен партньор е правен от родителите – по социално-статусни и икономически, етно-народностни и религиозни, политически и професионални съображения. Тогава емоциите и личностния избор между младите са били второстепенен фактор, често пренебрегван и грубо подтискан. Не случайно и в съвременната епоха, при доминиране на фактора лична любов и избор, меркантилното и социално прагматичното е толкова силно, толкова често то се оказва водещо, вкл. в грозни и унизителни форми.

В тази връзка Гари Бекер с основание говори за „*брачен пазар*" (marriage market), на който всеки търси най-доброто за себе си. Търси го като „*сортира*" наличните житейски варианти, в стремеж към *равновесие* в брака си. Според икономи-

---

[2] По въпросите на *редуцирането на икономическите функции* на семейството в българската социологическа литература има отдавнашни, оригинални и ценни изследвания. Тук бих посочил някои от тях: Динкова, Мария. *Съвременното българско семейство*. С., 1976, с. 118-121; *Днешното българско семейство*. С., 1987, с.145-156; изследванията на Стайков, Захари за бюджета на времето от 1970, 1976, 1988 г.; анализ на домашния труд в периода 1970-1988 в: ЦСУ. *Бюджет на времето на населението в България*. С., 1990, с. 41-47; Петков, Кръстьо. *Моделиране и прогнозиране бюджета на времето на жените*... С., 1977; още през 30-те години има интересни изследвания: Мочева, Христина и В. Тодорова. *Трудът на жената в с. Житен*... С., 1939.

ческия подход, казва Бекер, човек решава да се ожени, когато очакваната от брака *полза* надвишава онази при оставането неженен или при продължаващо търсене на по-подходящ партньор. По подобен начин жененият човек прекратява брака си – когато очакваната полза от това да си разведен или от нов брак с друг партньор е по-голяма от загубата на полезността в предишния брак (вкл. отделянето от децата, разделянето на съвместната собственост, съдебните разходи).[3]

Безспорно е, че семейството е определящо за класовата и съсловната *принадлежност* на своите членове, както и за тяхната конкретна професионална и статусна принадлежност и позиция – поне стартовата в живота. В голяма степен то е база и механизъм за *интегрирането* на младите в реалната производствена и разпределителна система на обществото, или е бариера пред интеграцията и обрича младите на маргиналност, стигматизиране, отхвърляне.

Семейството е *първична среда* и изключително силен *фактор* при формирането, активирането и отстояването на мотивацията на хората за труд и производителност, за лична изява чрез учене, работа, професионално развитие, както и обратно – за лентяйство и паразитизъм, за девиация и лумпенизация. Общо, то е фундаментален фактор при формирането и развиването или изоставането и деградирането на човешкия капитал – не само за икономиката и всички публични институции, но и в държавата и обществото като цяло.

Семейството има и по-отдалечени влияния върху икономиката, стопанските организации и финансите на държавата. Чрез екологичната си култура и чистота, чрез степента на замърсяване или опазване на природата, на общото комунално пространство, на транспортните, комуникационните и инженерните инфраструктури. Чрез опазване на обществената и чуждата собственост или вандализъм, кражба, разрушаване. Чрез общото си благопристойно поведение или девиация и престъпност. Семейството е фундаментален фактор за утежняване или облекчаване на екологичната криза, на равновесието ни с природата и околната среда.

Извеждане на семейството извън и отстрани на икономиката

При предишното социалистическо общество икономическата функция и роля на семейството бе значително стеснена, до голяма степен изведена извън стопанската сфера и извън производството на стоки и услуги. Основно тя остана в *индиректните* си форми – като възпроизводство, мобилност и развитие на трудовите ресурси, на професионалната структура, на мотивираността за труд и изява чрез професионални постижения, и още по-далечното – чрез формиране на екологично съзнание и култура, чрез чистота и спазване на обществения ред, чрез минимизирана престъпност и вандализъм. Както и в измеренията на битовата материална семейна среда и обезпеченост, която бе обществено регламентирана до размера на така нар. „*рационални* потребности".[4]

---

[3] Виж Бекер, Гари. *Икономическият анализ и човешкото поведение*... С., 1999, с. 31.

[4] Това свиване и редуциране тогава бе отразявано и при теоретичното изброяване на функциите на брака, семейството и домакинството. Напр. Мария Динкова, вероятно техен социологически най-систематичен изследовател от 70-те и 80-те години, сред иначе доста

Социализмът идеологически постулира, че семейството трябва да бъде лишено от голяма част от своите *преки* стопански и икономически функции – преди всичко това се отнася за градското население, за семействата от слоевете на работниците, служащите, интелигенцията; в ограничен мащаб това е приложено относно селското население, земеделците, занаятчиите, някои сектори на дребната търговия. Тогава се говори, че социализмът е „*освободил семейството от гнета на частната собственост*". Един от индикаторите е, че номиналните доходи идват главно от работна заплата. Обратно на предишното семейно домакинство, което е основна производствена единица – напр. през 1935 г. 83% от нужната му храна и 35% от облеклото се произвежда от самото семейство.[5]

Наред с идеологическата и хуманната страна следва изрично да се подчертае, че извеждането на огромна част от традиционните икономически и производствени функции извън семейството и далеч от дома в периода на социализма е общ процес в така нар. „*индустриална* епоха" – при трансформиране на обществото от предимно селско и земеделско в доминиращо градско и индустриално, институционализирано, с огромна научна, културна, образователна, спортна и развлекателна инфраструктура. В това си измерение освобождаването на семейството и дома от икономически функции е общ процес, протичащ идентично в европейските социалистически и капиталистически страни от средата на XX век до 90-те години.[6]

Тук можем още да разширим методологическата проекция и да се каже, че доколкото периодът на развит социализъм в България (60-80-те години на XX век) е по същество класическа индустриална епоха (втора вълна по Тофлър), в този период семейството в България в огромното мнозинство от случаите направи преход от семейство, типично за първата вълна към семейство, типично за втората вълна.

Нека накратко характеризираме двата доминиращи типа семейство.

При първата вълна, в епохите преди утвърдените и развити капитализъм-социализъм-индустриално общество, семейството е голямо колективно домакинство, в голяма родова общност на три и повече поколения, уседнало и трудово-производително, с абсолютно доминиращ колективистичен и морален принцип, със строга традиционна власт на възрастните – патриархална и патерналистична. Срасnало се със земята и земевладението, или с работилницата и задругата, или с магазина и гилдията, или с двореца и наследствената аристократична власт – икономически и социално, морално и властово зависимо от тях. То е преди всичко производителна и функционална общност и колектив.

изчерпателния и точен списък от 10 функции акцентира на „*организация на потреблението* на материални средства – *почистване* на жилището и облеклото, *ремонтите* в дома, *подреждането* на помещенията". Позовава се на развитието на общественото производство и специално на услугите, които изваждат редица производствени дейности от сферата на дома, домакинството и семейството. Част от семействата остават „*производствена* единица", но само доколкото имат свое дребно семейно стопанство за „*лично* ползване". Универсални остават така нар. „*собственически, имуществени и трудови* отношения". Виж Динкова, Мария. *Съвременното българско семейство*. С., 1976, с. 18-26, 118-121; *Моето бъдещо семейство*. С., 1984, стр. 41-47; *Днешното българско семейство*. С., 1987, с. 145-156.

[5] Виж Пешева, Райна. *Семейството като възпитателна среда*. С., 1975, с. 46-57.

[6] Тук е редно да си припомним класиката в жанра: Енгелс, Фридрих. *Произход на семейството*... С., 1967, с. 60-63, 66-69, 77-79, 173-175.

Приемствеността между поколенията и устойчивостта на традиционната и културната норма е начин на съществуване. В съвременния смисъл на думата тогава няма нито личности и индивидуализъм, нито свобода и лични граждански права.

Жената-майка е в подчинена семейна и родова позиция. Раждаемостта е в хоризонта на физическата й издръжливост и поносимост. Детската и майчината смъртност са високи. Средната продължителност на живота е в порядъка на 40-50 години. Има строги религиозни, морални и светски табута и контрол над индивидуалната любов, сексуалния избор, изневярата, развода, изоставането в задомяване и раждане на първите деца. Жената е изцяло ангажирана с три паралелни трудови дейности и функции: (1) раждане, отглеждане и възпитаване на децата и внуците; (2) работа, организиране, отговорност за ритъма в семейното и родовото домакинство и бит; (3) работа в семейното стопанство, магазин, работилница, кантора. В онези епохи жената е била в тоталния смисъл на термина „*работещо* същество". Спрямо мъжа тя е била много по-директно, по-универсално и по-изтощително вързана за трудовата и производителната си роля и функция.

Модерната епоха (индустриална, капиталистическа, социалистическа) постепенно извежда жената именно от тази тоталност на трудовата й зависимост. По същество това е и пътя на женската еманципация. Той неминуемо минава през границата на семейния бит и стопанство и извежда жената навън – в публичната сфера на икономиката и професиите, в светските форми на изява и творчество, както се казва „сред *обществото*". В тази епоха женската еманципация върви редом с *еманципацията на самото семейство* от трудово-производителната му функция – тя вече не е център на семейството, то вече не се формира и не съществува основно заради нея.

При <u>втората вълна</u>, в епохите на утвърдените и развити капитализъм-социализъм-индустриално общество, семейството от голяма и единна многопоколенческа и родова общност става нуклеарно. Защото това е най-мобилната форма на пълноценно и устойчиво семейство, което заедно с това е и достатъчно мобилно като трудова сила.

Нуклеарното семейство се отделя в самостоятелно домакинство. Различията между поколенията започват да стават естествени разделителни и раздалечаващи линии. Емоционалните и моралните връзки остават, но вече при осезаема дистанция между поколенията – битова, поведенческа и социално-професионална и дори класова, когато следващите поколения преминават в други по-високи или пропадат към по-ниски социални страти и класи. От раздалечаващите се позиции на различен стил и начин на живот, на различен манталитет и ценностни представи и доминанти. И колкото се ускорява общата динамика в обществото, икономиката и културната обмяна, толкова тези между-поколенчески дистанции и различия стават по-осезаеми, ценностно по-фокусирани, битово по-конфликтни.

Новото общество изисква мобилност, налага все по-интензивна и многопосочна социална, професионална и териториална мобилност. Доколкото работникът и служителят, търговецът и капиталистът, интелигентът и политикът трябва да вървят след своята работа, да следват своята работа от едно място на друго.

В тази епоха семейството закономерно започва да се освобождава от непосредствено-производителните си функции, премества акцента към емоционалните отношения и функцията си на доверителна интимна среда. Хората вече масово работят в завода и предприятието, във фирмата и учреждението. Освен това семейст-

вото се освобождава и от значителна част от предишните си познавателни и социализиращите си функции, доколкото децата вече са обучавани в училище, възпитавани са от множество обществени институции – тези дейности в модерната епоха стават основен държавен ангажимент, образователната и възпитателната системи стават универсални и с много висока степен на стандартизация, обхващащи все повече от младите кохорти, стремейки се да ги обхванат изцяло. Семейството се освобождава и от много от предишните си функции на роднинска взаимопомощ, доколкото вече има болници и санаториуми, родилни и старчески домове, институции за деца и близки със „*специални* нужди", клубове за отдих, хобита, творчество.

Семейството свива своите предишни функции преди всичко до бита и свободното от труд време, до интимно общуване и емоционална съпричастност, до приятелство и морална подкрепа. От преди всичко производителна общност то се трансформира в преди всичко преразпределителна общност със съвместна организация на потреблението.

Животът на всеки член на семейството вече се обособява в две паралелни и относително откъснати и дори противопоставени жизнени сфери – на семейната интимна общност и на публичния самостоятелен живот – трудов и професионален, политически и светски, приятелски и на свободната индивидуалност и изява.

Индивидите стават личности, личностите искат повече свобода и независимост. Наред с колективистичното начало в семейно-родовото партньорство и съжителство се развива и индивидуалистичното начало. Семейния живот става *дуалистичен* – в сложен баланс между колективистичното и индивидуалистичното, между отговорността и егоистичната свобода, между производителността и потребителството, между алтруизма и егоизма, между груповата солидарност и самоцелния личен успех.

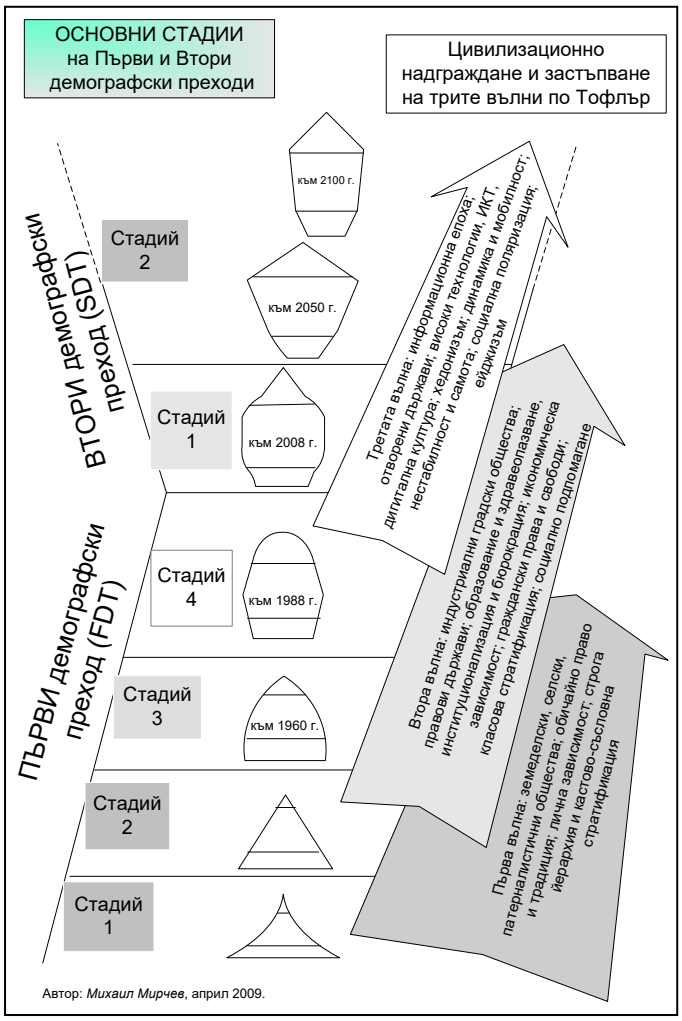

Автор: *Михаил Мирчев*, април 2009.

При <u>третата вълна</u>, в епохите на постмодерност, постсоциализъм, крайно индивидуализиран либерален капитализъм, семейството започва да изгубва стабилността на нуклеарната си форма – рязко се скъсява продължителността на браковете и семейните съжителства, разводите стават масова норма, започва принципен и практически отказ от институционализацията на семейната връзка в брак, самостоятелното и самотното родителство натрупват огромна маса, *децата изгубват* силата си на стабилизатор на брака и родителското партньорство. Започва да се увеличава и да става значителен делът на младите хора, които принципно се отказват да станат родители, да създават семейство, да мислят тази си индивидуална реализация

като морален дълг и обществена отговорност. Индивидуализмът започва да десоциализира не малка част от младите хора – онези, които възприемат жизнената философия на атомизма.

Нека отново се върнем към предишното социалистическо индустриално общество в България. В битово-семеен план социализмът наистина освободи голяма част от трудовото населението от изтощителния и закрепостяващ гнет на дребната частна собственост. Това се отнася главно за земеделските слоеве и съсловията в масовата дребна търговия, както и за голяма част от занаятчийството. Това бе едно от големите социални завоевания на социализма в периода на 50-те и 60-те години. Тогава осезаемо се повиши стандартът на живот, разшири се общественият хоризонт пред над 40% от населението в България. Рязко се повиши образователното равнище, бе получен достъп до обществено организирано добро здравеопазване, образование, изкуство, информация, почивка, както и до пенсионно осигуряване. Бе създадена битова и здравна основа за бърза акцелерация на младите поколения.

Цивилизационно тази гражданска маса бе изведена от зоната на Първата вълна (земеделско, патриархално, традиционно общество) в зрели европейски форми на Втората вълна (индустриално, градско, динамично, правово общество). Тогава на значителна част от децата от тези слоеве и съсловия бяха дадени шансове за интелектуализиране, за бърза мобилност нагоре към средните класи, професионалистите и елитите. В този план непосредствените икономически и производствени функции на семейството бяха изведени в публичната сфера – като трудова и професионална реализация на всички трудоспособни членове на семейството извън дома.

За тази част от населението семейните *доходи* от приоритетно натурални станаха парични – като трудово възнаграждение, пенсии, хонорари, социални осигуровки, надбавки и обезщетения. Самото семейно *потребление* от „*колективно*" вътре в домакинството, бе изнесено също в публичната сфера като колективно в евтино и достъпно хранене по месторабота, като евтини и достъпни почивки и лечебни санаториуми, като достъпно безплатно образование, здравна профилактика и лечение, потребление на изкуство и информация, като художествена самодейност и техническо творчество, като организиран културен и исторически туризъм.

Освобождаването на семейството от гнетящата дребна собственост и натурално производство, наред с други аргументи, тогава бе аргументирано и чрез приоритетната хуманистична цел – да се създаде *възможност жената* масово да излезе в публичния живот наравно с мъжа, да стане активна и реализираща се в икономиката и професиите. Предпоставка за това е освобождаването на жената от домакинската й закрепостеност, от значителна част труда й в семейното стопанство – така на жената реално се даде простор и шансове за лична реализация извън дома, чрез образование и професия, чрез културна и политическа активност, чрез възможности за лична изява, кариера и публично признание.

Много факти демонстрират направеното в тази посока. Напр. към края на 80-те години делът на работещите жени в България е близо 70%, като фактическата трудова и професионална изравненост между мъжете и жените тогава е в стандарти, към които ЕС се стреми и досега. В България разликата в равнището на заетост между мъжете и жените традиционно е една от най-ниските в Европа.

Българките са едни от *най-рано и най-всестранно еманципираните* жени в Европа – преди всичко трудово и професионално, статусно и политически, реално из-

равнени с мъжете по образование, самочувствие и претенции. Става дума за мнозинството от жените. Към обратния модел на закрепостена и подчинена жена тогава оставаха повечето жени в мюсюлманските общности, в циганските общности, в отдалечени и изостанали селски и планински райони. България в това социално отношение през 70-те и 80-те години бе пример за подражание дори за високо развити и богати западни държави и нации.

Частично това тогава, в началото на тогавашния преход, е било и „*двойно бреме*" за жените – работещи и реализиращи се навън, и същевременно ангажирани с домакинство и деца. Двойно бреме най-вече поради недостатъчно развитие на битовите и домакинските услуги. Но следва да се отчита, че тогава жените са били много по-облекчени от гл.т. на сигурността и ангажираността с децата – тогава майките и жените бяха разтоварени от много от сегашните грижи и страхове, нужда от допълнителни компенсиращи занимания с децата и отговорности по пряката им физическа охрана и транспортиране.

Добре е да се припомни, че в модернизацията на отношението към жената, и по-точно на новото ранжиране на нейните роли (при съвместяване на професионален труд и кариера, светска изява, родителство и битово-семейни ангажименти) и при плурализма на формите на женска реализация, България е сред най-напредничавите страни в Европа. Напр. още през 1975 г., по предложение на българската делегация, тогава с подкрепа на скандинавските страни, моделът на съвместяване и плурализъм в женските роли и реализация бе възприет от Конференцията на ООН в Мексико, в рамките на *Международната година на жената*, като изрично бе записан в чл. 25 от Плана за действие.[7]

До голяма степен и в широк мащаб при социализма това бе направено – особено в големите градове, особено сред слоевете на интелигенцията и ръководителите, на промишлените работници и чиновничеството, за работещите в държавните и общинските администрации, в инженерните и комуникационните инфраструктури. Частично стопански дейности, пряко свързани със семейството, бяха оставени в малките и периферни зони на занаятчийството и кооперациите, на частната лекарска и адвокатска практика, на частните уроци, на така нар. „*лично* стопанство". Но това в общата икономическа и стопанска структура на обществото тогава имаше минимален процент, периферно значение, роля на допълнителни доходи и възможности за производство в свободното време.

Тук е редно да спомена и опасението, че при масово освобождаване на семейството от непосредствени капиталово-собственически и производително-пазарни функции и дейности то губи важна част от своята социална сърцевина, *губи своята спояваща икономическа база*, поради което тръгва по пътя на своето преустройство, придружено често с дестабилизиране и разделяне, криза и разпадане.

Това се изтъква от западни социолози още през 60-те години.[8] Частично то има реални основания в някои негативни тенденции, вкл. кризисни и травматични – в

---

[7] Посочените български приноси към *Световния план за действие* са били разработени по идея на Мария Динкова и Чавдар Кюранов.

Виж Михова, Геновева и З. Андреева. *Съвместяването на професионалния труд и родителството*... С., 2007, с. 596.

[8] Виж Спасовска, Лиляна. *Семейството*. С., 1980, с. 71-82.

браковете и семействата при еманципация и икономическа независимост на жените, при мобилност на работещите и разделяне на семействата, при масовизиране на некооперативния индивидуализъм и хедонизма като жизнена философия и доминиращи ценности. От друга страна, то е подхранвано от тогавашната антисоциалистическа пропаганда, която омаловажава социалните придобивки, особено за ниските трудови слоеве в онова общество. Сегашната антисоциалистическа пропаганда прави същото – или като омаловажава, или по-често просто като премълчава тези факти и измерения на миналото.

Днес могат да се изведат много аргументи – психологически и ролеви, статистически и структурни, битови и финансови – в потвърждение на опасенията и мрачните прогнози, че лишеното от преките си икономически функции семейството се дестабилизира. Но в същото време не може да не се отчете мощната обратна тенденция. Тенденцията към *възвръщане и възраждане именно на икономическата роля и функции* на брака и семейството. При това в техния пълен обхват: (1) и като собственост, вкл. капиталова и производствена; (2) и като производствени дейности за пазара; (3) и като трудови отношения и възпроизводство; (4) и като колективно потребление; (5) и като колективни финанси, кредитиране, взаимопомощ. Става дума за обективна тенденция, която отново ще събира и сплотява семействата, голяма част от тях. Вероятно тази тенденция отново ще върща авторитета и ценността на брака – не само при семействата на дребния и среден бизнес, при интелигенцията и заинтересованите да съхраняват богатство и позиции елити, но и при ниските слоеве и съсловия в борбата им за оцеляване.

Следва ясно да се постулира, че при трансформацията на българското общество (след 1989) отново към капитализъм, към среда, в която практически и ценностно доминират парите и капиталът, богатството и материалният стандарт, финансово обезпечената власт и престиж, отново се „*възражда икономическата функция на семейството*" – в общия процес на „*съществени промени в социалните отношения*", наред с много други промени закономерно се променя и „*отношението към брака и семейството*". Така с основание е записано в началото на мотивите към Проект за нов семеен кодекс (изработен и внесен още през 1999, активно обсъждан в парламента през 2008, приет и влезнал в сила от октомври 2009 г.). Имат се предвид „*новите отношения на собственост и на свободна инициатива, които оказват влияние върху разбирането за семейство, за неговите функции, за положението на членовете на семейството, за техните отношения и отговорности*".[9]

Методологическият подход

По принцип, когато се прави анализ на натрупването и дисперсията на общественото богатство на гражданско равнище, анализът следва да се фокусира *не в индивида, а в семейството*.[10]

---

[9] *Мотиви към Проект за Семеен кодекс*, 2008.

[10] Този подход е приложен в *Икономическия доклад за Президента* от 2007: *България: социални предизвикателства*... С., 2007, с. 45. Напр. в него се постулира „*домакинството като обект* на социалното подпомагане", при което се отчита „*икономията на потреблението,* породена от *мащаба на домакинството*". Прагматичната важност на този под-

При всичката свобода и освободеност на предприемчивите хора, на успяващите и реализиращите се индивиди, огромното мнозинство от тях действат обвързано със своето семейство или по-точно казано, заедно със своите семейства – наследените родителски семейства, своето или своите лични семейства, бъдещите семейства на наследниците. Социалните и обществените статуси се предават във веригата на семейната приемственост. Имуществото и финансовото богатство са включени в така нар. „*семейна имуществена* общност", както и в узаконения механизъм за наследяване, даряване и предаване (не само на активите и богатството, но и на задълженията и дълговете). Кръвната връзка и семейната принадлежност стават и финансова зависимост, и имуществена отговорност. Семейната общност действа като икономическа взаимообвързаност.

Фокусирането на анализа не в индивида сам по себе си, а в семейството като негова имуществена и икономическа общност е методологически подход, който съответства на нуждата от *системност* при анализирането на всеки обществен феномен. В частност той е един от начините за предотвратяване на така нар. „*фундаменталистки индивидуализъм*", когато се анализират икономически процеси, предприемаческа активност, ефективност на бизнес субекти.[11]

Когато обсъждаме икономическите функции на семейството в тяхната обществена значимост, всъщност се визира съвкупността на брачните семейства, плюс безбрачните съжителства, съответните семейни домакинства и техния имуществен, финансов, кредитен, предприемачески статус и дейности.[12] Това по същество е една огромна гражданска съвкупност. Тя в общественото битие има максимална дисперсия и многообразие.

Тази съвкупност *действа невидимо* в общоикономическите, общокласовите, общотрудовите и производствените обществени структури и отношения. На практика, обаче, действа с изключително *значим съвкупен* резултат – съвкупен практически резултат от този аморфен и често незабележим стопански субект и предприемаческа общност. Действа като съвкупен субект, който по мащаб и обществена значимост е *съизмерим* с видимите и концентрираните в своето действие икономически субекти: фирмите и корпорациите, регионалните обединения и общините, държавата и нейната стопанска администрация.

Силата на семейството като икономически субект, или по-точно – съвкупността на семействата и семейните домакинства, като обществено значим съвкупен икономически и стопански субект е *съпоставим с другите* основни икономически субекти:

(1) с държавата – спрямо обема и използваемостта на нейните стопански и финансови фондове (особено при доминиране на частната собственост), като пълнещо значителна част от държавния бюджет чрез плащаните преки и косвени данъци, осигуровки и такси, както и като обект на преразпределителните

ход ясно проличава от графиките за равнището на бедност преди и след социалните трансфери, социално подпомагане и обезщетения за безработица. (с. 43)

[11] Виж Тилкиджиев, Николай. *Как е възможна общоприета класификация...* С., 2006.

[12] По данни на НСИ общо съвкупността на семействата (брачни – заедно живеещи или разделени, плюс безбрачни със съжителство над 1 година), към 2007, вероятно са около 2,3 млн., със среден брой членове около 2,7 души в 1 семейство. Домакинствата към 2007 са около 3 млн., вкл. едноличните.

държавни дейности и ангажименти;

(2) с общините и селищата – спрямо обема и използваемостта и на техните стопански и финансови фондове, като пълнещо значителна част от общинските бюджети чрез данъци и такси, както и като обект на преразпределителните дейности и ангажименти на местните власти;

(3) с фирмите и корпорациите – с обема и оборота на бизнес активите, като обществен механизъм за осигуряване и мотивиране на нужната им работна ръка и специалисти, както и като обект на социални инвестиции и социален маркетинг от тяхна страна;

(4) с външните инвеститори – ако те се съпоставят като обем, като реална икономическа ползотворност, като секторно разпределение, както и като извъникономически фактори, които правят тези инвестиции нужни и полезни или ги обричат на неефективност и обратно изтегляне извън страната.

Икономическите и стопанските функции на семейството са многоизмерни. Следва да се открояят и да бъдат анализирани и на трите основни обществени равнища – микро-, средно- и макро-равнище:

микро-равнище, когато става дума за личността, за семейната и роднинската й референтна среда.

За тяхното имуществено и финансово богатство, за техния професионален и институционален статус и активност, за техния социален и икономически капитал и степента на оползотворяването му. За колективното битово потребление. За капиталовата и производителната им дейност, за инвестиционната и кредитната роля. За наследяването на имущество и продължаването на бизнес.

Както и за домашния труд (женски и майчински, мъжки и бащински, родителски, детски, роднински), който в част от случаите има преки производствени стопански измерения и продукт. В друга част от случаите има косвено икономически ефект – чрез отморяващата и мотивиращата, подготвящата и подкрепящата, обслужващата си функция спрямо работещите, спрямо младите, на които им престои да работят и реализират професионално. В това си измерение поне част от домашния труд може да бъде причислен към сферата на общественото материално производство и икономиката. А на тази основа да се калкулира и в обществения продукт на държавата и обществото като цяло;[13]

средно-равнище, когато става дума за професионални, териториални и етнонародностни общности в структурата на обществото.

Също и за поколенчески характеристики, наследяването и възпроизводството в общностен план;

макро-равнище, когато става дума за трудовия ресурс и работната сила в икономиката и държавата като цяло.

За производителността на съвкупния обществен труд, за гражданската маса в потенциалното и в реалното стопанско предприемачество, за връзката между демографската криза и спирачките пред икономическото развитие и разгръщане на България.

---

[13] Виж Николова, Мария. *Домашният труд – сфера на разделение и неравнопоставеност*. 2003, с. 151, 160.

Разглеждано комплексно, в ракурса на системата на обществото като цяло, на социологическата връзка и обмен между основните сфери, в системата на обществото и държавата, семейството е не само пряко действащ основен икономически субект, но и *фундаментален неикономически фактор*. То е и индиректен субект, от който зависи икономиката и нейния просперитет – масов граждански субект, културно и професионално лимитиращ, активиращ или демотивиращ, интегриращ или изключващ. Когато се говори за „*гражданско* общество", какво друго е то ако не съвкупността на семействата и активното им участие в общия икономически и обществен процес. В това си измерение гражданското общество действа като възпроизводство на поколенията, вкл. професионално и статусно, като семейното мотивиране за включване в пазара на труда, като семейното формиране на способност за производителен труд и обществена ангажираност.

Чрез съвкупността на семействата по същество се съединяват обществото като цяло с икономиката като основна сфера и дейност в обществото. Завърта се обществения кръгооборот „*маса от потребности – способност за труд и производителност – труд и производство на стоки и услуги – пазар и достъп до блага – консумация и удовлетворяване на потребности – генериране на потребности и активност*".

Семейството като интегриращ икономически субект

Има принципни разлики между семейството и корпоративните структури в качеството им на икономически субекти:

Корпоративните структури *концентрират капитал* и се стремят да действат *максимално освободено* от социални и морални, дори от законови и държавнически ограничители. При тях двигателят са парите и властта, разширяването и печалбата, успехът и завоеванието. Личният мотиватор е преди всичко индивидуалното Аз и жаждата за власт и изява, както и страстта към играта и стресовите предизвикателства, снобизмът и копиране моделите на „истински" богатите хора (презокеански и европейски).[14]

Алтруистичният мотив, социалната отговорност, гражданската мисия не че не са възможни при корпоративните структури. Възможни са, частично действат и при тях, въвеждат се като норми за социални инвестиции и благотворителност, отчитат се от ръководствата, акционерите и собствениците, желани са от трудовите колективи. Но всичко това винаги е в риск да бъде потъпкано и цинично пренебрегнато. Или

---

[14] Общинските и държавните фирми, обратно, би трябвало да съчетават частния интерес с обществения, давайки приоритет на обществения. Реално те могат да го правят, но само при съответна политика и управление, и при ценностно мотивиране на контрола върху тях. Между другото именно в тази възможност е и принципната разлика между частен и държавен бизнес, различна е логиката и първичната мотивация в дейности, които се извършват чрез индивидуален или кооперативен частен бизнес, от една страна и от друга – дейности, които се извършват чрез общински и държавни фирми и организации.

В този смисъл има основание да се търси и принципна разлика в логиката и първичната мотивация между транснационален/глобален и местен бизнес. Нещо, за което намеква Стиглиц, Джоузеф. *Глобализацията и недоволните от нея*... С. 2003.

поне да бъде минимизирано, изтласкано като досадна периферна подробност, или удобно отложено във времето за „*след* кризата".

Докато семейството като икономически субект упорито свързва икономиката и парите с *граждански* структури и *човешки* отношения, поради което и осмисля бизнеса чрез *морална отговорност*. Семейството и мнението на родните, взаимният контрол между родители и деца, семейната чест и достойнство, поставят ценностни ограничители при използване на средства за бизнес успех и печалба. Тук парите и успехът в далеч по-малка степен се допуска да се печелят „*на всяка* цена", по-рядко и трудно се приема старият йезуитски принцип „*целта оправдава* средствата", има много по-силна съпротива срещу неморалните и безчовечните, престъпно разрушителните и жестоките начини да се правят пари и да се успява в бизнеса. Семейството – със своите морални и ценностни императиви и мотивации – придава социален смисъл и предназначение на стопанската и бизнес активността, придава хуманна мисия на успеха. В този смисъл семейството има огромен заряд да *облагородява* бизнеса, да връща морала в него, и в този смисъл да *социализира икономиката* като цяло.

Корпоративните структури и съвкупността на семействата като икономически субекти имат принципно различни роли при функционирането на обществото като система.

Частните бизнес корпорации спонтанно издърпват нещата към индивидуалното и частното, за сметка на общото. Обществено-алтруистичните корпорации и фирми са само рядкост, която потвърждава правилото. От другата страна, съвкупността на семействата се стреми да удържа социалните баланси, хуманните измерения, търпимия морален компромис и граница, т.е. нещата се издърпват към общото и обществено рационалното. Разбира се, има и не малко семейства, които колективно извършват девиации и престъпления, подвластни са на брутален егоизъм и цинизъм, вкл. вътре между членовете си, но това също е в порядък на излизане извън нормата.

Корпоративният бизнес е двигател в развитието, ускорява динамиката в промяната, дава енергия и сила на обществената предприемчивост – и това е системна негова обществена функция. Обратно, семейството като икономически фактор е здравословна консервативна сила, която дава ресурс и стимули, но удържа предприемчивостта в логиката на здравомислието и колективното благо, в огромна част от случаите в логиката на морала и солидарността.

Корпоративният бизнес споделя и вее знамето на материалното благополучие и личния успех като висши западни ценности, приема меркантилността и алчността за двигател в индивидуалния просперитет и за обществения прогрес. В дълбок психологически смисъл корпоративният бизнес черпи енергия от „първичния *нарцисизъм*" и егоистичното начало у човека. Семейството, колкото и да е въвлечено в тази инерция, удържа баланса с екзистенциални потребности от любов и интимност, доверие и солидарност, близост и духовно общуване, приобщеност и единство. Огромна сила за удържане на тази хуманност в семейството са децата, малките деца и юношите, техният морален натиск към възрастните, възпитателният и облагородяващият им натиск над родителите. Просто децата схващат, че „*алчността и амбицията* са форми на *лудостта*", макар обикновено в западния свят да не се разглеждат като такова „заболяване". Децата имат хуманен инстинкт срещу „*патологията на нормалността*" в света на брутални бизнес, на истеричния стремеж към

пари и висок материален стандарт.[15]

И още малко психология и социален характер. Корпоративните структури действат съгласно „*мъжкия* принцип" на успеха и завоеванието, властта и силата, осигуряването на материално благополучие и статус, надмогване на природата и изобретяване на един нов изкуствен свят. Докато семейството действа съгласно „*женския* принцип" на интимността и раждането, на любовта и общуването, на споделеността и взаимната отдаденост, на сигурността и наследяването, по-близко до природата и естествените неща.

Семейството и човешкият капитал за икономиката

Българската икономика се нуждае от работна сила, която да е в достатъчно *количество* и заедно с това да има съвременно *качество* – образована и квалифицирана, културна и възпитана, социализирана и интегрирана, мотивирана за обществено-полезен труд, годна за работа с висока производителност при рационална организираност и модерна комуникация.

В предишна глава вече се акцентира, че без такава работна сила икономиката не е в състояние да реализира бърз и устойчив растеж. Без такава работна сила нито инвестициите и многото пари самù по себе си, нито модерното управление и комуникации самù по себе си, нито новата техника и технологии самù по себе си, могат да генерират бърз и устойчив икономически растеж. Нужни са хора. Решаващи са работещите хора, при това не просто работещите, а онези, които са способни и реално *работят производително*.

Нужни са хора от *всички* поколения. Но сега недостигът е преди всичко сред *младите* поколения. Това поколенческо преместване на обществената значимост е доколкото те: ***първо***, критично намаляват като брой и не могат да заместват излизащите от икономиката възрастни кохорти; ***второ***, сред тях критично нараства необразованата и асоциалната прослойка, която не иска да се труди, а когато се хване на работа се оказва, че й липсват базови комуникативни, организационни и трудови умения; ***трето***, критично нараства броят и процентът на хората от всички поколения, които принципно се отказват от труда, влизат в прослойките и общностите на непроизводително и само консумативно население, в крайните случаи – на активно паразитиращо население.

Всичко това е проблем на семейството – на съвкупността от семействата в България. Проблем е, когато критично се свива детеродната норма към 1 дете или много семейства остават без дете (само регистрираните бездетни двойки, които искат дете, но имат здравословен проблем сега у нас са над 250 хиляди). Проблем е, когато 10-ки проценти от семействата се разкъсват от емиграция и много от тях на практика прекъсват живота на своите родове (нещо, което сега попада в субективната рубрика „*незначителни неща, по-важното е детето да се уреди*", но което има екзистенциални измерения и ще се проецира в бъдещата съдба на много хора и общности в България, на нацията и държавата като цяло). Проблем е, когато все повече семейства от интелигенцията и средните класи не успяват да предадат на своите

---

[15] Виж Фром, Ерих. *Душевно здравото общество*... С., 2006, с. 28, 17-33, 43-50, 80-86, 93.

млади поколения добра обществена интеграция и стабилна перспектива, нито високостатусна професия, нито респектиращо човешко качество, както и социално здравословни амбиции за просперитет. Проблем е и обратно, когато други 10-ки проценти от семействата обричат собствените си деца на малограмотност и неграмотност, на асоциалност и паразитизъм, на девиация и криминалност, на маргинализация и обществено изключване.

Всъщност, в системен обществен план става дума за пряка връзка между възпроизводството на трудовия ресурс и възходящата или запушената перспектива за икономиката. Хората и тяхното качество се създават първично в семейството и домакинството, чрез семейството и дома. Там се раждат децата, после се отглеждат здрави, създават им се просоциални и обществено-позитивни нагласи, създават им се първични навици за труд и организираност, формират се основни социални умения, мотивират се за обществена интеграция, както и за придобиване на образованост и професионална подготовка. Или обратно, лишават се от всичко това и практически се предопределя те да бъдат неудачници и маргинали, изключвани аутсайдери или безпомощни претенциозници.

В този смисъл семейството е фундаментален обществен механизъм за осигуряване на всяко дете на *човешки капитал* и съответна относително *висока стартова позиция*. Позиция, която да е равна или по-висока от тази на родителите. Става дума за лични качества и способности, които да осигурят на младите същото или по-добро жизнено равнище и реализация.

Това с особена сила е валидно за *средните слоеве* и професионалните съсловия, за експертните професии, за интелигенцията и мениджърските съсловия, за финансовите и инженерните съсловия, за учените и специалистите по информатика и информационни технологии. Това са все професии и съсловия, сред които семейната и родовата приемственост са изключително силни – и при личностното изграждане, и при статусното наследяване, и при защитеното професионално и гражданско самочувствие. Това са все професии и статусни общности, от които зависи системата на обществото като цяло, възможностите за развитие на икономиката като цяло, устойчивостта на държавата като цяло.

Това е от изключителна важност и за голяма част от по-ниско статусното чиновничество, работници, занаятчии, земеделци, търговци. На тях не им е нужно високо образование, дори за много от трудовите занятие не е нужна и специална подготовка и квалификация. Но им е нужно добро образование – над основно или над средно, функционална грамотност и организационна култура, комуникативни умения и интеграция, поне минимум съвременна гражданска и политическа култура.

Изключителна функция на семейството е, че то е *интегратор* на младия човек, а и на всеки от членовете си през голяма част от живота му. Интегратор в икономиката, в производителния труд, в структурно важни професии и дейности. Заедно с това семейството е и основен *мотиватор* за икономическа активност. Мотиватор за стопанска инициативност, за работа и развитие в професия, за правене на кариера и постигане на статусни успехи.

То е интегратор и мотиватор, за да могат членовете на семейството лично да допринасят (съобразно своята възраст, сила и индивидуални способности) за издръжката на дома и близките, за наследяването на имущество и бизнес, за опазването на капитал и богатство. Още, заради солидарното осигуряване на вече възрастните в семейството, на децата и младите в семейството, на любими и близки хора

със специални нужди или в особени техни жизнени периоди и ситуации. Става дума за осигуряване на *материалните предпоставки*, за да може човек да е пълноценен в ролята си на баща и майка, на дядо и баба, на достоен наследник и продължител, на син или дъщеря, които съхраняват и надграждат семейното богатство – материално и финансово, статусно и престижно, професионално и съсловно.

Издръжка на детството и на децата

Материалната издръжка на детството и на децата е основна функция на брака и семейството, на семейното домакинство. Често семействата затова се и създават. Значителна част от семействата заради тази своя функция продължават живота си дълго след емоционалното изстиване и дистанциране между партньорите.

Околният натиск за удържане на проблемни бракове и конфликтно семейно партньорство е центриран именно около аргумента, че хората са отговорни и трябва да съумяват да изпълняват пълноценно и с нужната продължителност (в много години, поне 2 десетилетия) „издръжка на децата" като основна своя функция. В тази връзка следва изрично да се каже, че самостоятелното родителство („самотно" родителство, родител с дете/ца без партньор) при всички случаи е много рисково, претоварващо и изтощаващо – дори когато става дума за родител с големи материални и институционални възможности.

От друга страна, високите изисквания към материалното осигуряване на децата днес е бариера пред смелостта и желанието на много мъже и жени да се задомят, да създадат свое семейство и брак. Бариера е страхът им, че ще се окажат неспособни да издържат своите деца и да им осигурят желания стандарт на живот.

Можете ли да осигурите материално своите деца?
(за да живеят по-добър живот в бъдеще) /отговори на 25-40 годишни/

Високи и средни доходи	*Април 2004*	*Май 2008*	*Май 2009*
ДА – много добре (изцяло)	18	25	12
ДА – но само отчасти	49	38	45
НЕ – те сами ще се оправят	7	3	8
НЕ – и се срамувам, че не мога да им помогна	6	1	5
Нямам деца	20	32	29
	100%	100%	100%

Ниски и най-ниски доходи	*Април 2004*	*Май 2008*	*Май 2009*
ДА – много добре (изцяло)	3	7	2
ДА – но само отчасти	35	29	30
НЕ – те сами ще се оправят	15	14	23
НЕ – и се срамувам, че не мога да им помогна	25	18	18
Нямам деца	22	32	27
	100%	100%	100%

Изт.: НПИ, АССА-М, Април 2004, Май 2008, Май 2009.

Това е реален и масов страх в условията на обществената трансформация в България. Тя доведе до масирано обедняване на средните слоеве и на интелигенцията, на инженерните и индустриалните работнически професии, на земеделците и общо на хората от селата. Масов страх при толкова шоково възникнала безработица, при такава структурна безработица, при толкова остър икономически натиск да се емигрира в чужди страни и култури, при общата несигурност в работата, в доходите и общо в живота. При толкова дълъг „преходен период" на „шокови" икономически терапии и обществените трусове, на политическа нестабилност и непрекъснато накъсване на политическото и обществено пространство, както и при толкова систематична деморализация на властта, на

училището и болниците, на публичното пространство като цяло.

В новата обществена среда рискове за децата ескалираха. Семейството и родителите се оказаха с много повече грижи, по-често в безпомощност да предпазват децата си. За това също пише в мотивите за нов семеен кодекс: „*Породиха се нови проблеми и форми, които застрашават интересите на децата*", които изискват и съответно ново законодателно регулиране в полза на семейството и родителството, децата и детството.[16]

Горното е злощастна реалност, но от друга страна е и удобно алиби за младите. За онези от тях, които търсят външна причина за да оневинят своето незадомяване, нераждане на деца, непоемане на семейна и родителска отговорност. Под вълната на общия стремеж към повече индивидуална свобода, неангажираност, харчене на парите за удоволствие сред не малка част от днешните млади усвоиха жизнена философия, приемаща брака и децата като „*край на свободния* живот".

Издръжката на децата има ясни *количествени мерки*. За способността и неспособността. За доброто родителство и за ограниченото или рисково родителство.

В едно от мониторинговите изследвания за праговете на бедност и благоденствие се демонстрират относителните дялове на семействата/домакинствата, които са в състояние да издържат детството и юношеството на децата си и на другите, които го правят, но с много дефицитност и ограничения, както и на онези, които обричат децата си на деформираща бедност, запушвайки реалната им перспектива за нормално интегриране в обществото и за личностно развитие и идентичност със стандартите на гражданска пълноценност.

Месечна издръжка на 1 дете в семейство/домакинство

	Март 2008	
до 1 година	240 лв.	пеленачество, прохождане и проговаряне
1-3 години	238 лв.	ранно детство; детски ясли
4-6 години	253 лв.	предучилищно детство; детска градина
7-13 години	375 лв.	начално и основно образование; начален пубертет
14-18 години	422 лв.	гимназиален курс, средно образование; изход от пубертета, предпълнолетие, еманципация и самостоятелност

Изт.: Институт за социални и синдикални изследвания към КНСБ. Мониторингово представително изследване на домакинските бюджети. Потребителска кошница със 77 стоки и услуги.

Заб.: През 2008 г. минималната заплата е 220 лв., средната месечна заплата е 540 лв., майчинските за едно дете са 25 лв.

Таблицата е показателна:

Първо, вижда се как с преминаването към по-горни фази на детство и юношество нараства издръжката, която е нужна за едно дете – средно месечната сума пари на практика се удвоява.

Това със сигурност става в по-голям мащаб в онези общности и семейства, които активно инвестират в добро образование, широка култура, ранно развитие и изява на талантите на своите деца, инвестират в модерна професионална ориентация на своите юноши. Обратно, нарастването е минимално сред общности и семейства, които занемаряват децата си, не полагат грижи за образованието и окултуряването им, които дори ги експлоатират активно още от невръстна възраст;

[16] *Мотиви към Проект за Семеен кодекс*, 2008.

Второ, в около 60% от домакинствата през 2008 г. за децата могат да се осигурят сносни и прилични условия за израстване и учене, единствено, ако възрастните в семейството/домакинството *свръхограничават* себе си. Така те успяват да концентрират общи средства за издръжка на децата и внуците. В общността на семейството децата биват привилегировани за сметка на възрастните членове на семейството/домакинството.

Това е една от специфичните прикрити форми на бедност в България. Такова концентриране на семейни средства и насочването им към децата е неминуемо, когато общият доход в домакинството е толкова по-ниско от границата на нормалното живеене – когато наличните средства са достатъчни, за да може всеки от домакинството да удовлетворява редовно и качествено своите нормални потребности.

За децата/внуците – купувате ли нужното за да учат, да растат нормално?
/от грижещите се за деца/
/отговори на 25-40 годишни/

Средни и високи доходи	***Март 2001***	***Май 2009***
Купуваме ВСИЧКО необходимо	63	60
САМО някои от нужните неща	33	32
Малко купуваме – ползваме неща от ДРУГИ деца	3	6
НИЩО не купуваме – чакаме НЯКОЙ да ни даде нещо	0	1,5
	100%	100%

Ниски и най-ниски доходи	***Март 2001***	***Май 2009***
Купуваме ВСИЧКО необходимо	16	25
САМО някои от нужните неща	46	48
Малко купуваме – ползваме неща от ДРУГИ деца	22	16
НИЩО не купуваме – чакаме НЯКОЙ да ни даде нещо	14	9
	100%	100%

Изт.: НПИ, АССА-М, Март 2001, Май 2009.

Концентрирането на средства и насочването им към децата е и форма на съвместно усилие за измъкване от бедност – но като перспектива пред всичко за децата и внуците, рядко заедно с възрастните, по-често чрез прякото им житейско ощетяване. В България толкова много възрастни продължават да жертват себе си заради децата си. Това, от *една страна*, е изява на висш семеен морал и хуманизъм, но *от друга* – това допълнително поставя децата в риск от усвояване на потребителски манталитет и паразитизъм, както и е хлъзгав път към младежка емиграция, без навреме да се отчитат пораженията върху семейството, възрастните, бъдещите внуци.

Това концентриране на средства и насочване към децата е субективно подтиквано и от влиянието на медиите, поради натрапваните от масовите медии образци за потребителско подражание. Подведени младите искат да живеят изведнъж много по-богато и по-разточително в сравнение със своите родители и семейство, в сравнение със своята социална класа (от средните надолу в стратификационната йерархия). Химерите на „*парадоксалното щастие*" и „*турбо*-потреблението"[17] днес е обърнало много детски, младежки и родителски души. Сегашните потребителски нагласи рязко завишават субективните очаквания, напомпват претенциите за висок материален стандарт;

Трето, данните демонстрират и житейското бедствие на около 30% от хората, които живеят в домакинства с доход на човек по-малък от 150 лв. през 2007 и от 200 лв. през 2009 г. Това е изчислената от НСИ „*линия на бедност*", въз основа на еже-

[17] Виж Липовецки, Жил. *Парадоксалното щастие*. Изд. „Рива", С., 2008.

годни изследвания на бюджета на домакинствата в България. Очевидно в такива семейства и домакинства, дори при свръхограничаване и самолишаване от страна на родителите и на възрастните, пак не може да се концентрира достатъчен ресурс за децата.

Така тези деца са обречени на живот и израстване в условията на деформиращ материален недостиг, на потиснато самочувствие, гражданско отчуждаване, поддаване на асоциални и антиобществени модели на ценности и идеология, на поведение и дейност.

Колко са тези деца в толкова голям риск? Това са децата от крайно бедните семейства, които са около 1/3 от съвкупността на семействата и домакинствата. Но точно в тези социални слоеве раждаемостта е в пъти по-висока от средната норма на раждаемост в страната, особено в сравнение с материално по-добре и добре обезпечените слоеве и общности. Следователно, децата в остър и деформиращ риск поради дълбока бедност са около 50% от цялата детска популация.

Това е не просто нерадостна и жестока възпроизводствена и социална картина. Това е една демографска и *социална бомба*, която взривява бъдещото качество и производителност на тези кохорти като трудов ресурс на икономиката и обществото, като бъдещ качествен граждански ресурс на нацията и държавата, като бъдещ човешки капитал общо на обществото и държавата.

Семейството и активите

Семействата са пряк собственик, разпоредител и разпределител на огромна част от *недвижимото и движимото вещно* обществено богатство, на физическия *капитал*, вкл. обработваема земя, гори, сгради, транспортни средства, компютърна техника, машини и съоръжения.[18] Това са преки активи, когато чрез тях се произвеждат стоки или се предоставят услуги на пазарен принцип. Когато това са материални средства за битово потребление, те също имат стопанско изражение, доколкото чрез тях се възпроизвежда, развива и мотивира потенциалната и актуалната работната сила за икономиката. Също и доколкото чрез тях се опазва и развива сградният и поземленият фонд, автомобилният парк, природните ресурси на държавата.

Семейното материално богатство е форма на общественото богатство. И в този смисъл винаги пряко или индиректно има икономически измерения и значимост.[19]

---

[18] Домакинствата в началото на 2008 г. притежават съвкупно богатство (финансово, плюс жилищно) от 165 млрд. лв. (84,5 млрд. евро) – тук не са включени притежаваната земя, горите, недвижимото имущество с производствено предназначение и др. (Изт.: Доклад на Индъстри Уоч, Industry Watch, Q1. *Богатството на домакинствата в България*. Март 2008). Това богатство е съизмеримо и е значителна част от цялото богатство на страната. Напр. финансовото богатство на домакинствата (31 млрд. лв.) представлява 55% от БВП.

[19] В проекта за Нов семеен кодекс имуществените отношения между съпрузите се предвижда да се уреждат чрез три режима: (1) режим *на общност*; (2) режим *на разделност*; (3) *договорен* режим.

Променен е обхватът на законовата имуществена общност. Тя обхваща само *вещните* права – съвместното имущество (както в Кодекса от 1968), вкл. уреждане ползването на семейното жилище след развода, при нужда и чрез възникване на наемни отношения. Изключена е общността върху *паричните* влогове – те стават индивидуални (приети за съвместни от Кодекса от 1985). Виж *Мотивите за Нов семеен кодекс*, 2008.

Семействата са *собственик на финансов капитал*, на значителна част от него, вкл. в сивата и черната икономика. Отново *директно*, като капиталови вложения в конкретен бизнес, във фирми и корпорации, в основен капитал и дялово участие, в кредити и др.под. Също и *индиректно*, чрез банкови спестявания, чрез инвестиции в образование и висока трудоспособност, чрез участие в социални кампании, насочени към повишаване на общественото здраве (public health) на работната сила.

Всъщност, семейството в качеството му на съвместно домакинство, бюджет и потребление, като имуществена и капиталова общност, е *фундаментален обществен* механизъм за съхраняване и инвестиране, за мобилизиране и оползотворяване на обществения капитал: ***първо***, на индивидуалния, на всеки от членовете на семейството; ***второ***, на колективния, на семейството и поколенческото му надстрояване; ***трето***, в значителна част на държавата и обществото като цяло – тук семейството поделя ролята си с корпоративните структури.

През последните две десетилетия стана един важен преход в основния измерител за *реално материално благосъстояние*:

В предишното общество (социализма), когато потреблението бе в голяма степен ограничено и социално усреднено, важни бяха преди всичко доходите. Относително неголемите различия в доходите тогава имаха същностно значение, бяха осезаеми и знакови за текущото потребление и за самочувствието.

Сега нещата се обърнаха. На равнището на потреблението, собствеността и притежаваните активи *различията станаха огромни*. Самото придобиване на собственост и активи става по най-различни начини, далеч не предимно чрез директно заплащане и не предимно чрез заплащане по реална пазарна цена. В огромна част от случаите става и чрез злоупотреба със служебно положение, като форма на корупция в големи размери, като организирано мошеничество и престъпност. Освен това при наличие на висока инфлация, особено в цикличните периоди на свръхвисока инфлация, парите рязко се обезценяват, докато обратно, цената на имотите и недвижимите активи, на производствените средства значително се увеличава.[20] Това до голяма степен икономически обезсмисля спестяванията и пренасочва интереса към обръщане на наличните пари в имущество и собственост.

Целите на обръщането на доходите в активи са три основни и те се надстрояват: на ***първо равнище***, вещи и материални условия за удовлетворяване на основните и на социалните потребности на хората в домакинството, за съответен поддържан от тях стандарт и качество на живот, за демонстриране на просперитет и социален статус; ***след това***, натрупване във финансови средства, в недвижимо имущество, в дълготрайни уреди и вещи, в скъпоценности и произведения на изкуството, в недвижимости и активи за спекулативно препродаване; и ***накрая*** – обръщане в средства за труд и дейности – бизнес, професионални, свързани с кариерата, както и за пътувания, активни комуникации и мобилност, за общуване и натрупване на човешки капитал, привилегировани статуси и полезни връзки.

В новата обществена среда вече не работната заплата и паричните доходи самù по себе си са точният измерител на благосъстоянието. *Адекватен измерител*, много по-адекватен измерител са притежаваните *вещни активи* – недвижима собст-

[20] Както в България, няколко пъти през 90-те, с хиперинфлация през 1996-1997 г., както и през 2006-2008, макар и при далеч по свит инфлационен ръст.

веност, производствени средства, скъпоценности и дълготрайни вещи, както и акции, ценни книжа, достъп до оборотен финансов ресурс и кредити. Става дума вече не само за активи за лично и семейно ползване, а преди всичко за производствена и капиталова реализация, за отдаване под наем и аренда, за спекулативно препродаване, за влагане на парите, за да се предотврати тяхното инфлиране.

Работната заплата и другите доходи станаха само предпоставка за реалното благосъстояние и неговото нарастване. Но то става факт и се материализира едва след като доходите се трансформират и по този начин максимално се оползотворяват и увеличават.

Трансформирането на доходите в активи днес е проблем, въпрос е на адаптивност, както и на притежаване на специални познания и умения. При бързата инфлация големи части от населението *изостават* – не успяват навреме да превърнат наличните си пари в активи, изостават от инфлацията, с което на практика парите се обезценяват и намаляват покупателната си способност. Това е валидно сред консервативните части от населението, които не смеят или не могат да инвестират. Друга част от населението, бързайки да не изостане, инвестира прекалено *рисково*, закупуват неща с висока цена, които после се оказват или безполезни, или неликвидни (не могат да бъдат продадени и превърнати отново в достатъчно много пари).

Освен това голям проблем е дали човек е включен в *тесни кръгове и мрежи* от хора и фирми, които имат достъп до специални ресурси, до привилегироваща информация, също така дали използват умело механизмите на корупцията и мафиотизирането, както и законовата бъркотия и ниската компетентност на администрацията в много институции и сфери.

Имайки предвид такива неща, отново изпъква ролята на семейството и на близките при използване на реалните възможности за обогатяващо обръщане: (1) на парите в собственост; (2) на доходите в активи; (3) на притежаваното в капитал или стока; (4) на доверителна информация и контакти в привилегирован достъп до ресурси. Всичко това е икономическа сила на семейството – не само когато колективно се обсъждат действията и се взема решение, но и когато хората се мотивират за нестандартни и рискови решения; не само когато се използват семейни връзки и авторитет, но и когато членовете на семейството се разпределят на различни възлови места и ключови позиции; не само когато се мобилизира колективен ресурс, за да се направи „удар", но и когато семейството поема рисковете и гарантира оцеляването при неуспех.

Наследяване на семейното богатство и активи

Притежаваното от домакинствата и разполагаемото в тях богатство е огромна част от общественото и държавното богатство като цяло – от финансовото и капиталовото богатство, от недвижимото и движимото имущество.

Поради това от изключителна важност е *унаследяването на имуществото* и натрупаното семейно богатство: (1) разгледано в измеренията на екзистенциалния инстинкт и социалния рефлекс да оставиш нещо значимо на децата си, да им гарантираш добра стартова жизнена позиция и гаранции за успех и кариера, да възпроизведеш себе си чрез добруването на децата си; (2) в измерението да проявиш своята родова и народностна отговорност и дълг чрез продължаване на рода, запазване

достойнството на името и относителните привилегии на статуса чрез децата и внуците, възпроизводство на качествено младо поколение на класата и съсловието, на народа и нацията си, на религиозната си общност и културна идентичност; (3) още, в измеренията на продължаващ бизнес, надстрояваща се професионална кариера, привилегирован социален статус и престиж, овластеност и гражданско достойнство.

Всичко това е свързано с унаследяването на имуществото и материалните активи в семейството и рода, от младите поколения, от силните наследници, които могат да продължат делото.

При самото наследяване е важно съчетаването на три компонента: (1) недвижимото имущество и съкровището на семейството; (2) бизнесът и активният капитал на семейството; (3) всички обществени позиции и социални статуси, които могат да се материализират, гарантират доходи, дават достъп до възможности и блага.

Тук е интересен въпросът за основанията за *данък „наследство*". Социологическото основание е *фактическото обществено вложение* във всяка частна и лична собственост, в нейното възникване, разгръщане, натрупване и съхраняване.

Те са възможни, доколкото има съответна политическа и идеологическа, законова и институционална среда и механизми. Те са просперищи, доколкото собствениците и управляващите са заредени с образование и култура, с печеливши социални нагласи, включени са в социални структури и делови клубове, участват в социални мрежи и обществени йерархии, възползват се от съответно законодателство и норми на обичайното право, на общественото мнение и гражданските отношения. Всичко това е социална и обществена среда, стимули или ограничения, възможности или въздържащи фактори, които в края на краищата дават рамка на индивидуалната предприемчивост, изобретателност, успех.

Проблемът е технически да се *определи размера* на данъка, така че едновременно и личният интерес да остане мотивиращ за здрава поколенческа и морална връзка, и обществото в лицето на своята държава да има съответна реципрочна възвръщаемост на обществения ресурс, който е бил опредметен в лична и семейна собственост и богатство. Принципът би следвало да бъде след отчисляването на данък „наследство", наследникът да получава онази част от наследяваното, която фактически е *личен принос* на наследявания (родителя) при натрупването и съхраняването на собствеността и богатството.

Тази логика не се прилага при дарение приживе. Защото това е лична активна позиция при прехвърлянето на собствеността, както и поемане на отговорност на кого, кога, при какви условия се прехвърля собствеността и активите. Това е отговорност, че в новите ръце същата собственост ще бъде оползотворявана не по-малко или още по-ефективно – не само от лична, но и от обществена гл.т. По тази обществена логика в този случаи данъкът „наследство" фактически се опрощава – като финансова преференция заради активното управляване на собствеността, навременното й предаване за активно ползване, заради поетата лична отговорност, поради идеята за защитен не само личен и семеен, но и фирмен, и обществен интерес.

Прехвърлянето на семейно имущество и активи към новите семейства на децата и внуците, предаването на „зестра" към по-младите поколения е стартова база за тях и възможност за разгръщане, стимул за удържане и надграждане на наследените позиции и статуси. Поетото семейно имущество и богатство е материална форма на интимните социални връзки, на моралната взаимност, на емоционалната

близост. И заедно с това е *надграждане* на статусна и професионална идентичност, на делови умения и кариера.

Обобщено може да се каже, че в новите обществени условия, при неокапиталистическата икономика и доминацията на частната собственост, при фетишизирането на парите и материалното в живота, при възможността за изключително забогатяване или за фалиране и пропадане към бедност и мизерия, наследяването на семейното богатство имат *възлова значимост*: (1) преди всичко за съхраняване и ефективност на *материалните активи* в семейството и домакинството; (2) наред със съхраняване на *статусите,* на контактите и позициите на родителите. Значимостта е не само в личен и микро-социален план, но и на средно-обществено и на макро-обществено и държавно равнище.

Горната проблематика ни отвежда към големия *проблем за доверието* – вътре в семейството, между родители и деца, между близките.

Ако използваме аналогия с така нар. „*дилема на затворниците*", в солидарното семейство няма такава дилема. При бедствие и криза, вместо с паника и хаос, които водят до съвкупни и индивидуални плачевни резултати, като правило хората в семейството реагират обратно – с взаимност и грижа, с колективистичен рефлекс и готовност за лични жертви, с изключителна издръжливост и съпричастност. Това става, доколкото в семейството „всеки е *уверен*, че *може да разчита* на останалите".[21] В това си измерение семейството е среда за удържане на социалният капитал *доверие*, дори в условия на дълбоки кризи, остър дефицит, масова деморализация.

Семейството и домакинството са *уникална интимна зона*, приютяваща съвременния човек. На практика днес тя е *алтернативна* на публичния живот, на рационализираните и прагматични отношения навън. Сред семейството и близките, като правило, може да се разчита на безкористна помощ и подкрепа – при това в перспективата на жизненото време, в последователните и различни деликатни и кризисни жизнени ситуации. Навън безкористността е изключение и рядкост. Само в сплотеното семейство, като правило, хората истински свалят своите социални маски, стават естествени и откровени, доверчиво показват своите слабости и уязвимост. Навън действат правилата на ролите и функциите, на нагаждането и привидностите – според конкретните конюнктура и зависимости (политически и идеологически, класови и съсловни, религиозни и културни). Само в доброто семейство, като правило, хората се връщат, за да се зареждат с позитивни нагласи и моралност, с човешка отзивчивост и съпричастност, отпускат душа, набират сила и мотивация за борба и успехи в света навън.

Разбира се, семейната интимност има и своята обратна страна. Доколкото „породеното от личните отношения доверие представлява *засилена възможност за злоупотреба*". Не само в бизнеса и политиката, публичните отношения и дейности, но и в семейството и домакинството – злоупотреба между партньорите, между родители и деца, между близки роднини и семейните приятели. Конфликтите са очевидна реалност, разстроените и разпадащите се семейства – също, вътрешносемейното насилие – злощастна реалност, която тревожно се разраства през последното десетилетие.[22]

---

[21] Виж Грановетер, Марк. *Икономическо действие и социална структура*... С., 1999, с. 195.

[22] Виж Грановетер, Марк. *Пак там*, с. 196, 209; Динкова, Мария. *Изследване за разводите*,

Във връзка с всичко това – и в ракурса на изключителната значимост на наследяването, и в ракурса на негативната възможност за злоупотреба и семейно насилие, в новия Семеен кодекс (в сила от 1 октомври 2009) се предлага нова възможност за регулация чрез *брачен договор* (чл. 18, ал.1; чл. 19, ал. 1, 3; чл. 37-43). Функцията му е доброволно и превантивно да урежда *имуществените* отношения при евентуална раздяла и развод, при взаимно озлобяване и емоционална нетърпимост.

Имаше предложение такъв договор между съпрузите, като възможност за предотвратяване на злоупотреба с партньора, да бъде въведен още през 1986, при тогавашното обсъждане и приемане на Семеен кодекс. В онези обществени условия това бе една напредничава идея, която за съжаление не успя да победи консерватизма. Сега отново имаше дебат между консерватизма и модерния подход. Приемането на възможността за брачен договор е безспорно догонване на граждански реалности, демонстрация на желание държавата да подкрепя брачните семейства при регулиране на изключително деликатните им имуществени и финансови отношения и взаимозависимост между семейните партньори.

Колективен семеен бюджет

Голяма част от доходите на членовете от дадено семейство и домакинство се вливат в семейно-домакински общ бюджет. Натрупват се няколко индивидуални дохода – номинални и реални. Покупателната способност става обща и колективна.[23]

Средствата от общия бюджет се осмислят и управляват като *колективна покупателната способност*. Те се организират в общ платежоспособен фонд. Прави се съответно планиране и нормиране, разпределяне и дозиране на покупките и спестяванията, на инвестициите и текущото крайно потребление. Разходите се рационализират от гл. т. на общите потребности и нужди, спрямо общите проблеми и цели, които са ранжирани по важност и неотложност, както и спрямо специфичните нужди и желания на отделните членове на домакинството и семейството.

Семейството е колективен потребител (collective consumption[24]) и това е от изк-

---

НИИМ, 1986; множество емпирични изследвания, проекти за социални дейности, активности на НПО, посветени на превенция на *семейното насилие.*

[23] *покупателна способност* – количествата стоки, които могат да се купят с общия доход. Държавната статистика следи движението на покупателната способност в големите групи на хранителните и нехранителните стоки. Прави мониторинг чрез индекс на реалните доходи на домакинствата. Същото паралелно се прави и от мониторингови програми на синдикати и партии, на академични институции, на фондации и граждански организации.

[24] *collective consumer* – евристичен термин, използван от Мануел Кастелс, но който остава само фрагментарно подхвърлен при анализа на така нар. „*градски социални движения*". Имат се предвид колективните жизнени условия и съответното организирано общностно колективно потребление. Вероятно се визират нужните комунални и битови неща, комуникациите и транспорта, сигурността и осигуряване на реда, образованието и здравеопазването, спорта и отдиха, културното потребление и изява, формите на общностно общуване, традиции, ритуали. Целта при това, според Кастелс, е утвърждаване на местна, общностна културна идентичност, очевидно и нейното съхраняване и публично отстояване. А на по-високо равнище целта е завоюване на местна политическа автономия и осигуряване на ефективни форми за гражданско участие. Има предвид оцеляването преди всичко на градските периферии и социалните низини. Виж. Кастелс, Мануел. *Силата на идентичността*... С., 2006, с. 63.

лючителна важност – икономическа и материална, емоционално-общностна и поведенческо-регулативна. Както при семейното определяне и поддържане на адекватния и типичния стандарт на живот, така и по-общо – като материална и вещна основа за желаното и постижимото качество на живот на семейството като цяло, на отделни приоритетни негови членове, на поколенията в него.

Домакинствата в началото на 2008 г. *притежават богатство* от 165 млрд. лв. (84,5 млрд. евро) – финансови средства и недвижимо имущество.

Недвижимо имущество: 134 млрд. лв.

Финансовото богатство: 31 млрд. лв. Това е 4100 лева на глава от населението. Ръст 28,5% спрямо началото на 2007. Отчетени са: пари в брой, банкови депозити, акции, вкл. от масова приватизация, ценни книжа, пенсионни спестявания, колективни инвестиции, животозастраховане. Не са отчетени: чуждестранната валута, която се държи от хората в брой, банкови депозити в чужбина, ценни книжа в чужбина, както и земеделската земя.

Ръстът на богатството изпреварва ръстовете на инфлацията и на работните заплати.

Консервативна нагласа. 85% от домакинствата и семействата държат парите си в банкноти и депозити. 62% от парите са в депозити, 22% са в банкноти. С това те намаляват риска, но и се лишават от възможна по-висока доходност.

Инвестициите в акции са едва 4,9%. Но с бърз растеж след 2001. Държавните ценни книжа отпадат от полезрението, сега са едва 0,1% от финансовото благосъстояние на домакинствата.

Ръстът на кредитите се забавя. Но ръстът на жилищните кредити продължава да нараства – през 2007 те вече са над 40% от кредитите. Но това е далеч по-ниско от европейския стандарт – в ЕС са около 70% от кредитите.

Личните коли – през 2007 са продадени с 22% повече спрямо 2006.

„*Домакинският парк*" от печки, хладилници и електроуреди се е обновил значително.

Според данните в *Доклад на Индъстри Уоч*, Industry Watch, Април 2008. *Изт*.: По БНБ, Комисия по финансов надзор, Българска фондова борса, НСИ, взаимни фондове, и др.

Функцията на общия бюджет, както и неговото планиране, нормиране и реализиране, в позитивния вариант е *оптимизиране на потреблението*. В рамките на наличните семейни общи средства да се постигне относително най-добро и навременно потребление, така че нуждите и потребностите да бъдат задоволявани пълноценно, да бъдат обезпечени значимите дейности и мобилност, изява и самочувствие за всеки член, както и на семейството като цяло. С относително по-малко средства се постига реално много по-високо качество на живота.

Сплотените и рационални семейства успяват оптимално да разпределят и оползотворят наличните средства, за да постигнат максимално възможното удовлетворяване на общите и специфичните потребности на отделните членове на семейството. Обратно, други семейства разпиляват част от наличните средства, управляват ги неправилно и губещо, някои от членовете на семейството егоистично изземва голяма част от общите доходи, като с това налага тежки допълнителни лишения за останалите. Така и високите доходи, и добрите средни доходи, се оказват недостатъчни за осигуряване и поддържане на съответен материален стандарт, на съответното потребителско ниво и реално провалят надолу качеството на живот.

Индивидуалното потребление е с оглед на *специфични нужди*, особените жизнени периоди, специфичните делови и личностни ситуации. Колективът на семейството може гъвкаво да предвижда и планира тези нужди, да разпределя целево разходите, да постига висока резултатност при материалната взаимопомощ и взаимното инвестиране в човешки капитал – образование и култура, здраве и жизнен тонус,

социални контакти и кариера, статус и престиж.

Колективният бюджет, отговорното внасяне на личните средства в него, а след това и семейно организираното и нормирано потребление е условие за *емоционална връзка и сплотеност*, за взаимност и споделеност, за чувство за принадлежност и здравословна взаимна зависимост.

В семейството от изключителна важност е как се съчетават и кумулират, целенасочват и разпределят, как се контролират парите и материалните средства за живот. За оптималността е нужен съответен *колективен ценностен консенсус*, ясна и приета система за вземане на решения, за отчитане на приоритети, както и за налагане на санкции при грешка и недобросъвестност от страна на някои от членовете на семейството/домакинството. При това от изключителна важност е ролята „*глава* на семейството" – държащ и *разпределящ* парите от общия бюджет, *контролиращ* приходите и разходите в общия бюджет. Понякога това се прави колективно от „семеен *съвет*", понякога от най- или по-възрастните в семейството/домакинството, понякога от печелещия повече или най-много, понякога от единствено работещия, понякога от по-младите или младите.

Разнообразието е голямо, формите на вътрешна регулация и самоорганизация ситуативно се променят. Важното е да се съхрани *взаимното доверие и коректност*, да остава усещането за обща ценностна йерархия. Иначе неравенството в приходите се изкривява в морална и физическа репресия на един върху другите в семейството/домакинството. Иначе неравенството в индивидуалните нужди, в специфичните лични потребности, нуждата от издръжка на специфични прояви, обучение и работа, проблеми и справянето с тях, се изкривява в егоизъм и експлоатиране на другите в семейството/домакинството, в отчуждение и конфликтност, във взаимен страх и озлобление към най-близките хора.[25]

Общият семеен бюджет има и своята *обратна страна*. Когато някои от семейството не е коректен и не внася в общия бюджет, съобразно с реалните си доходи и колкото се очаква от него. Когато някой от семейството влага много пари в общия бюджет, а друг има по-малък или няма принос в него и това дава основание за командване и обидно отношение, за психически тормоз и взаимна злоупотреба. Когато самото семейство е съюз „по сметка" и това тегне като постоянно съмнение и вгорчаване на отношенията, отчуждава партньорите, изкористява интимността.

Общият бюджет и взаимната материална зависимост е все по-мощен *икономически фактор за удържане на моралността* в отношенията в семейството и домакинството. Разбира се, това става когато в тези отношения първичното и силното е сплотеността и солидарността, взаимната любов, грижовност и уважение. Обратно, при меркантилност и отчужденост, при враждебни отношения и озлобление, материалният фактор играе и често се използва като наказателен, като средство за малтретиране и злостен реваншизъм.

Сега, в условията на общество, в което парите и богатството са фетишизирани, *финансово-имуществените деления* вътре в семейството *възраждат своята сила*. Твърде много семейства и фамилии изпадат в драматични вътрешни вражди. Или пък другия модерен вариант на семейни съюзи, които са като търговски дружества, в

---

[25] Виж Динкова, Мария. *Бракът, ценност и реалност*. С., 1997, с. 56-59, 81-83, 93, 112.

които партньорите влизат със студена пресметливост и консултирани от вещи адвокати.[26] В тези случаи колективният бюджет е повод и причина за семейни кавги и скандали, за взаимни обвинения в безотговорност, емоционалната връзка се обръща в обида и гняв, в отмъстителност и реваншизъм, материалните дрязги разрушават чувството за взаимност и желана принадлежност, взаимната материална зависимост става нежелано бреме, разболява хората.

Чрез общия си бюджет и целевото му използване семействата постигат няколко неща, изключително важни от обществена и икономическа гл.т.:

първо, *икономия* на ресурси – пари, инвестиции, недвижима собственост, светски представителни разходи, културни потребности и изява, общностни контакти и взаимопомощ.

Намаляват се режийните и комуналните разходи, икономисва се от храна и облекло, от пътувания и съвместни почивки, от жилище и друга използвана недвижима собственост, от общ бизнес и семеен труд, които се влага в него.

Именно това икономисване на изразходените пари и материалните ресурси дава възможност да се *оптимизира* материалния стандарт и жизненото обезпечаване. Оптимизиране като съвместяване и подреждане във времето и пространството. Оптимизиране като икономичност на потреблението, относително намаляване на разходите за едно и също потребление. Оптимизиране като повишаване производителността на труда в общото трудово, професионално, организационно, лобистко усилие. Оптимизиране като гъвкавост при балансирането между текущо крайно потребление, запасяване и предвидливо инвестиране;

второ, *концентриране* на ресурси – парични и имуществени, икономически и статусни, престижни и полезни контакти, адекватно планиране и консенсусно мотивирано влагане и използване.

Концентриране на общите ресурси с цел постигане на значими неща – важни за някой от семейството или за семейството и неговото възпроизводство като цяло. Става дума за нужни скъпи и дългосрочни инвестиции – в имущество, в образование и култура, в по-добри статуси и светска интеграция, в професия и кариера, в опазване целостта на семейството и желано поколенческо наследяване. Става дума и за големи ресурси при предотвратяване на жизнени рискове и беди. И при зареждането със сила и възможности на младите поколения. При подкрепа и обезпечаване на член от семейството в особена ситуация или ако има специални нужди;

трето, осигуряване на *резервни фондове* за бъдещи жизнени периоди, с оглед на предстоящи рискове или колективни цели.

В това отношение семейството има огромен потенциал, то е с най-голяма гъвкавост, действа най-удобно и с най-малък формализъм (на доверие, в моралните норми). Всичко това, доколкото семейството е пулсираща общност – действа като гарант и материален резерв в най-тесен обхват между семейните партньори, в по-широк – включвайки децата и родителите, в още по-широк – разчитайки на близките от родата, както и на приятели и колеги.

---

[26] Вече стана дума за въвеждането на (пред)брачен договор. Той е средство за предотвратяване на остри конфликти. Но той може да се ползва от някои от партньорите и спекулативно, грозно пресметливо, лихварски дребнаво.

Тук отново е ясно видима универсалността на семейството – вкл. в икономически, финансови, вещно-материални измерения, като общностен гарант и сфера на защита, като възможност за изплъзване от контрола на държавата и общественото мнение, от данъци и такси, от външна морална санкция и риск от изолиране;

четвърто, семейната общност *разпределя и преразпределя* общите средства, като по този начин ежедневно, осезаемо и ангажиращо утвърждава колективния солидарен принцип.

По този начин семейството ежедневно противостои на прекалената индивидуализация на хората, предотвратява тяхната атомизация, спасява ги от самотата. Дава им поне минимална сигурност, че имат свой спасителен остров, в който поне за вечерта, поне за почивните дни, поне за годишната отпуска могат да се отделят от стреса и недоброжелателността на външния свят.

По този начин семейството е базова социална институция за съхраняване принципа на хуманизма и солидарността в рамките на обществото като цяло – дори когато в публичния живот господства обратният принцип – на егоизма и бруталността, на личния успех и индивидуализма, на конкуренцията и агресивността.

В обществен мащаб съвкупността на добрите семейства балансира едностранчивата икономическа логика и мотивация. Навън тя е по линия на конкуренцията и жаждата за личен успех и печалба, позволени са неморални и незаконни средства, доминира ценността на парите, дори когато се увреждат обществени интереси, предизвикват се кризи, за да се печели повече. Вътре в семейството икономическата логика се обръща – според нормите на общностната принадлежност и морала, на споделеността и взаимната грижа, на социализацията и равновесието, на човечността и съпричастността;

пето, семейството действа *дисциплиниращо и възпитателно*.

Това също е от особена важност, най-вече в среда на разточителство и невъздържана консумативност – в днешното модерно „*потребителско* общество"; особено в среда на деморализираща показна консумативност, богаташки снобизъм, самоцелен „шопинг"; в среда на агресивно натрапвани модели от типа „да имам" и „аз искам". В такава среда семейството е важна *контрасила*, която може да *връща към въздържаност и умереност*, към благоразумие и чувство за мярка, към морално благоприличие. Дори в семейства, които като цяло са в моделите на имането, искането и показността, семейството пак действа в обратна посока – към относително въздържане и опити за умереност, поне частично спазване принципите на благоразумието и отговорността, макар и спорадично, но все пак противопоставяне на ирационалната консумативност и екстремния потребителски егоизъм.

Колективният семеен бюджет, който акумулира индивидуалните доходи, натрупва поколенческите активи, е пряк и все по-силен икономически стимул за създаване и удържане на семейства и бракове. Не само сред елитните и високо доходните слоеве и професионални общности, не само сред интелигенцията и средните слоеве, но и сред ниските интегрирани и трудови слоеве и общности.

При елитните и високо доходните слоеве и професионални общности интересът е в относителното *увеличаване* на богатството – съвместно натрупване и увеличаване, а след това предаване към достойни наследници и приемници. Индивидуалните възможности се събират, с поглед към бъдещето и със социална амбиция по-

високо към върха на пирамидата.

При ниските страти, интегрираните работническо-чиновнически, занаятчийски и земеделски общности, семейството и общият бюджет също е от изключителна важност. Но тук вече става дума за предотвратяване на обедняване или за намаляване дълбочината на относителната бедност и предотвратяване риска от изпадане към мизерия и изолация. При по-бедните става дума за *оцеляване в зоната на нормалност* и обществена интегрираност. Тук вече индивидуалните възможности се събират, за да могат колективно да се предпазят от пропадане към дъното на пирамидата, от социално изключване, от декласиране и потъване в деградация.

Сред мизерстващите гето-общности, обратно на всички по-горни интегрирани и социализирани слоеве, тези функции на семейството не действат – нито пълноценно, нито в масов обхват. Просто защото индивидуалните доходи или липсват, или са критично ниски и недостатъчни, или са осигурени по девиантен начин. Действат дори *обратни стимули* – да не се сключва брак дори при наличие на семейно партньорство, жените и младите майки да имат формален статус на „самотни", още повече ако са и „многодетни", за да може чрез тях общността и в частност мъжете да изтеглят повече пари от социални помощи и благотворителност.

Обратният стимул идва от действащите нормативи за отпускане на социални помощи за майчинство и по бедност. Поради всичко това неслучайно сред гето-общностите, които разчитат основно на социални помощи за многодетство и бедност, браковете стават изключение, жените масово остават без устойчиво семейство, огромното мнозинство от родените деца там имат статут на „*извънбрачни*", родени и гледани от „*самотна*" майка.

В тези случаи хуманният механизъм на държавата да подпомага *социално слабите* и майчинството, дори когато то е рисково и с очевидна проява на родителска и гражданска безотговорност, се изкористява, обръща се ефектът му. Цели общности градят своето оцеляване и „благоденствие" върху стигмата и самостигматизирането, върху паразитна обществена философия, върху възприемането на държавата като чужда и враждебна сила, която трябва да бъде задължена поне малко да си плати за „*дискриминацията*" върху „*малцинството*". Термините се навързват, превръщат се в общностна идеология, която по същество е анти-гражданска и а-социална.

Семейството като бизнес активност

Много семейства са *непосредствена бизнес среда или пряк производител*. Те са активен и организиран икономически и бизнес субект:

(1) в огромна част от микро- и малкия бизнес.

Този малък семеен бизнес, в условията на Прехода, се разви по две основни линии – линията на освобождаването и инициативността, както и линия на стагнацията, безработицата и оцеляването:

Първата бе като естествено *предприемачество на активни* хора, които искаха да изпробват силите и възможностите си като самостоятелно работещи, като „частници" и „капиталисти". За две десетилетия имаше няколко вълни на такава масова частна инициатива и предприемачество. Със съответни фази на затихване – поради валутни катаклизми, като през 1996-97 г.; поради мутренско овладяване на цели сек-

тори от търговията, земеделието и храните, водата и безалкохолните, пазари, курортни селища, строителство и транспорт; поради навлизането и конкуренцията на големи магазини (хипермаркети) и създаване култура на семейно пазаруване от тях;

Втората бе като спасение от масовата „шокова" безработица през 1990-1994, 1997-2001. През тези периоди, в които безработицата реално достигна 25-30% от активното трудоспособно население, в някои масови професии (като инженерните и промишлено-работническите) – още по-висок дял, а в някои райони и общини, селища и квартали – фатална безработица над 60-70%. Дребната семейна търговийка, работилничка, студио, едва нефалираща фирмичка по същество бяха *форма на оцеляване* – с много общ семеен и неосигурен труд, с полулегална работа в сивата икономика, с крайни икономии на семейно потребление и на вложенията в самата работа и бизнес. Такъв семеен дребен бизнес, заедно с традиционните форми на натурално самозадоволяване на домакинството и семейството, са форма на *поединично семейно спасяване* – като специфичен и традиционен за българските семейства колективен *начин за оцеляване*,[27] за реално повишаване на материалния стандарт на живот, за недопускане да се пропадне под деформиращите граници на мизерията и изолирането;

По данни от представителни национални изследвания на АССА-М с така нар. „*семеен* бизнес" (производствен или услуги) през 2004 г. са ангажирани около 9% от семействата, през 2008 г. се увеличават на 12%. Това са около 300 хил. семейства и над 1 млн. души.

Сред възрастовата група 18-70 години с интелектуални услуги, на свободни и експертни професии, са били ангажирани 0,6%, за 4 години са станали 1,6%. С дребни занаятчийски или търговски услуги са били ангажирани 3,6%, станали са 4,3%. Хората с по-сериозен семеен бизнес – били са 2,1%, станали са 3,6%. Още около 2,5% имат в семейството си общ бизнес, но лично не работят в него.

(2) като правило при свободните професии.

Тук отново като освобождаване и разгръщане или обратно, като оставане без възможности и риск от изпадане. Има знакови професии на новото време, които се оказаха в изключително привилегировано положение, вкл. чрез частна практика, чрез индивидуално свободно извършване на услуги, посредничество, търговия, творчески занятия и изява. Това са професиите на адвокати и брокери, на софтуерни специалисти, на лекари и стоматолози, на финансисти и счетоводители, разбира се и на битови електротехници, водопроводчици, дърводелци, на майстори по ремонти и строителство, на таксиметрови шофьори, още – на фризьорки, козметички, масажисти.

Част от работещите в тези професии и занятия се оттеглиха и си организираха личен бизнес. Друга част останаха на държавна работа, но развиха свой паралелен официален или полулегален личен бизнес. А други бяха насила направени „свободни" професии – напр. част от учителите в частни училища и школи, които не получават официално възнаграждение и осигуровки по трудов договор, а ги принуждават да регистрират своя фирма и да се осигуряват чрез нея.

При всички случаи става дума за рязко повишаване на така нар. „гъвкавост" на трудовата заетост – като работно време и организиране, като форми на възнагра-

[27] Виж Колев, Благой. *Икономическа култура*. С., 2002, с. 167-176, 277.

дение и юридически условия за договаряне и осигуряване, вкл. като работа с много допълнителни рискове, справяне с несигурността, лично поемане на вината при неуспех. Във всички подобни ситуации на труд и професионална реализация семейството има изключителна роля – на подкрепящо и финансиращо, на гарантиращо и защитаващо, на емоционално възстановяващо и мотивиращо, на доверен съветник и релаксираща среда;

(3) често при експертните професии;

Хората с експертно равнище на образование и квалификация, на продуктивност и способност да се решават сложни проблеми са с *максимална свобода* да избират формата на наемането си, начина на възнаграждението си, вида на съответните фирмени и административни, институционални и политически ангажименти към възложителите на работата, към потребителите на услугата, към купувачите на продукта им.

В „обществото *на знанието*" точно това са хората и професионалните съсловия, които владеят знанието в най-висока степен и концентрация, в най-практическа приложимост и използваемост, както и в най-престижна и авторитетна форма. Превръщат това свое *знание и компетентност в привилегия*, дори във власт над капитала и собствениците, над институциите и властта, над политиците и „*силните* личности". Точно знанието и компетентността е сърцевина на техния човешки капитал, е база на обществената им сила и устойчивост.

През 2008 има разширяване на семейния бизнес – преди всичко в София и в малките градове, обратно, има свиване в големите градове и в селата.

Сред хората, които имат в семейството си бизнес, около 85% участват лично в него; около 30% изпълняват ръководни функции или квалифицирана работа, останалите 70% работят „всичко", или само общата помощна работа.

Виждаме колко голям е семейният „сив" контингент на труда – както като брой включени хора, така и като уплътняване на жизненото време чрез производителен труд, вкл. на младите и децата, на майките по майчинство, на възрастните и старите в семейството.

Сред тези професионални съсловия семейството също е от изключителна важност. Както поради факта, че често други от домакинството и семейството са партньори и помагащи. Така и поради тесния кастов характер на тези съсловия, при което семейството е основна структурна единица, и още, поради свръхразвитите инстинкт и рефлекс за наследяване – не толкова материално, а повече като култура и манталитет, като професионални тънкости и тайни, като обществен статус и връзки, като гражданско достойнство и аристократичност.

(4) както и при голяма част от служителите и брокерите, творчески специалисти, експерти и мениджъри, които могат да работят дистанционно от своята „*електронна къща*", използвайки компютъризираните комуникационни и информационни мрежи.

Прогнозата на Тофлър отпреди три десетилетия бе, че в обществото на Третата вълна 25-30% от работещите ще го правят дистанционно, гъвкаво самоорганизирайки се, оперативно използвайки онлайн-комуникацията – вече чрез миниатюрните персонални компютри. Виждаме, че сред младите поколения и в България има съответна готовност, манталитет, виртуозност на използването на тази техника. Огромна част от административната и данъчната лична и фирмена информация, от банкира-

нето и търговията, от трансфера на пари, от ползването на оперативна информация практически за всичко, вече може да се прави – все по-често и от повече хора чрез интернет и миниатюрните персонални компютри и телефони.

Дистанционната комуникация и работа стават масови. Както поради целенасочените усилия и създаването на инфраструктури и стимули от страна на учреждения и институции, фирми и организации, така и поради насрещния граждански натиск – от страна на младите и интелигенцията, от някои водещи отрасли в икономиката, от съответните професионални съсловия.

Семействата на тези граждански кръгове и професионални съсловия приемат и подкрепят този бърз процес на модернизация и мобилност, финансират го, съответно променят важни неща в организацията на семейния бит, в стила на общуване, в отношенията между поколенията. Това са все изключително значими промени, които именно чрез семейството стават органична реалност – едновременно на микро-, средно- и макро-обществено равнище.

В заключение, като активен и организиран икономически и бизнес субект съвременното домакинство и семейство отново става:

(1) както *масов пряк* производител, наред с фирмите и корпорациите;

(2) така и *органична социална* среда, в която стопанските дейности се вграждат в интимната човешка среда, най-често по един градивен и естествен начин.

Семейството като кредитор и инвеститор

Семейството е основна кредитна институция – в живота на всеки от членовете му, за младите поколения, за членовете му, които имат специални потребности, за близки родственици, колеги, приятели в нужда. Семейството е „*кредитна асоциация*", според термина на Джеймс С. Коулмън, важно проявление на социалния капитал на хората, който се формира в отношенията между членовете на семейството и домакинството.[28]

Банковите процедури при *потребителско и инвестиционно кредитиране* (в голяма част от случаите) също рязко повиши икономическата роля на семейството. Системата от гаранции, изисквани от банките и други кредитодатели са пряко свързани със семейния статус, с колективните доходи и разпределението им в семейството, с осигуряване на минимални потребителски минимуми за всеки член от семейството. Изисква се залагане и ипотекиране на семейно имущество, официални гаранти и съкредитополучатели, които често са от семейството или негови близки. Механизмът за събиране на задължения по неиздължени кредити пряко засяга семейството, често в болезнени и брутални форми.

Семейното потребление и инвестиране (в имущество, в образование и квалифициране, в пътувания и ваканции, в елитно общуване или за лечение и здраве) вече за много семейства става не след натрупване и спестяване на средства, а изпреварващо – чрез вземане на кредити, покупки на лизинг, ползване на кредитни карти,

---

[28] Виж Коулмън, Джеймс С. *Перспективата на рационалния избор за икономическата социология*. С., 1999, с. 93, 90-93.

рефинансиране на набъбнали задължения чрез нови кредити.[29] През това десетилетие хората в България – преди всичко средните слоеве, интелигенцията и образованата младеж – вече се научиха чрез кредити скокообразно да подобряват своя потребителски и материален стандарт. Това рязко повишава ролята на семействата, особено в средно- и високо-доходните слоеве, които са в състояние да декларират достатъчно високи официални доходи. Разбира се, успешната реализация на потребителски скок чрез кредити е възможна. Но само при съвременна *финансова образованост*, като все по-важен елемент от *гражданската* грамотност и процедурна ловкост на съвременния човек. Това е важно условие, което вече се усвоява на практика, вкл. чрез първи опити за колективна защита на ощетени потребителски права, напр. при своеволно повишаване на лихвите по стари кредити от страна на банките.

Семейството не само използва тези предварителни пари, но е и *гарант* за тяхното връщане, залага имуществото и доходите, достойнството и бъдещето си заради издължаването на кредитни задължения на свои членове. *Кредитен гарант* е въз основа на своите официални доходи и чрез ипотекираното си имущество – при отпускане на *некорпоративни* кредити, при определяне лимити на кредитни карти, както и при получаване на визи за желани страни или стипендии за учене в тях, напр. САЩ, Франция, Австралия.

Можем да обобщим, че семейството е гарант срещу:

- *кредитен* риск (при кредити за битови, домакински, семейни нужди);
- *ипотечен* риск (залага се като гаранция семейно жилище, къща, стопански сгради и земя, семейни ценности);
- личен *дълг* (при лихвари и заложни къщи, дълг от хазарт и неофициални сделки, при разпространение на наркотици, при неплатени държавни и общински данъци и такси).

Вече споменахме, че преди семейството да стане отговорен гарант срещу кредитен, дългов и ипотечен риск – чрез своите официализирани доходи и регистрирано имущество, то става *критерии* за разрешаване или за отказ на кредита от страна на кредитора – банка, финансова къща, заложна къща, лихвар, близък, които предоставя заем.

Неговите материални възможности също така са и б*азов критерии* при отпускане от държавата на социални помощи, на стипендии, при субсидиране на образование. Така в по-висока степен се защитава принципа на социалната справедливост – както вътре в социално слабите семейства, така и в общосоциален план.

Семейството прави и *преки инвестиции* в икономиката. Те са огромна част от *вътрешните* инвестиции – под формата на финансови спестявания, или под формата на инвестиране в недвижимо имущество, земя и средства за производство, или

---

[29] През 2007 г. 25% от новите потребителски кредити са теглени с цел рефинансиране на стари кредитни задължения. /Виж Капитал, 22-28 юли 2007, с. 30/ През 2008 и 2009 г. този дял нараства. Вече много хора и семейства, опарени от негативния си опит, проумяват, че вземането на кредити е не само възможност, но и пряк риск. В това отношение е добре, че сме изостанали от Запада, надявам се да „не *ги стигнем американците*". Виж Манинг, Робърт. *Нация на кредитните пари*... С., 2005.

под формата на преки производствени инвестиции, или под формата на акционерно участие, опериране с ценни книжа, инвестиционно злато и монети.

Като обем вътрешните инвестиции са съпоставими с така нар. „*външни* инвестиции", с инвестициите от така нар. „*стратегически* инвеститори", както и с инвестициите на държавата.[30]

В този смисъл съвкупността на семействата, особено масата от семействата на средната класа, и разбира се, семействата от елитарните съсловия, са изключително значим съвкупен икономически субект в обществото.

Субект, който е не просто съпоставим с другите инвеститори. Тук следва да се подчертае, че семействата като съвкупен икономически субект имат един допълнителен огромен *обществен плюс*:

(1) става дума за потенциала на семейството да *компенсира вредоносно* действие от страна на външни инвеститори.

Външните инвеститори по принцип, конкретно чужденците в българската икономика, често пъти „нямат *съвест*"[31], действат асоциално, действат като самодоволни и жестоки към местното население и страната „*транзитни пътници*"[32]. Докато семейството тук, в България, обратно, е носител и пазител на общностни и хуманни ценности в бизнеса, на социализираността на икономиката и капиталовата предприемчивост, на съхраняване на социалната търпимост и човешките връзки, докато се прави бизнес и се гони печалба;

(2) семейството има огромен потенциал да *омекотява сбъркана* икономическа политика от страна на държавата, едностранчиво или структурно неправилно управление, демотивиращи данъци, обезсърчаващи бюрокрация и корупция.

Като осъществява нужна за хората производствена и търговска дейност, извършва потребни услуги, които не са стимулирани, дори може да са целенасочено потискани и забранявани от държавата. Като включва в икономиката огромен жизнен потенциал и енергия, които остават отблъснати или замразени при официални трудово-правни отношения или при класов конфликт между собственици и наети в корпорациите и институциите.

Важно е, че семейството има изключителна адаптивност да работи по правилата на сивата икономика, в случая говорим за *обществено-полезна сива* икономика. Чрез семейството много от формите на корупция остават в рамките на обществената допустимост, често дори се оказва, че корупцията е форма за по-бърз и по-голям резултат в конкретен бизнес и предприемачество;

(3) както и има огромен потенциал да *ускорява икономическия* растеж, при това в здравословни граждански форми.

Чрез огромния обем на своите семейни вложения и инвестиции. Поради предприемчивост и гъвкавост. И обратно, понякога чрез естествения си обществен консерватизъм. Чрез трансферите на доходи и капитал от чужбина към България. Чрез

---

[30] Виж в. Капитал, 15-21 март 2008, стр. 31. Статия с графика на Иван Николов. Представена е книгата: Schrooten, M., S. Stethan. *Private savings and transition*. Economic in transitions. 13(2), 2005, pp. 287-309.

[31] Виж Стиглиц, Джоузеф. *Глобализацията и недоволните от нея*... С., 2003, с. 64, 76.

[32] Виж Мирчев, Михаил. *Текстове 2...* С., 2007, с. 624-626, 636-647, 469, 657-660 (текстове от Ортега-и-Гасет, Кристофър Лаш, Ален Менк).

изпреварващо изграждане и мотивиране на човешки капитал, усвояване на нови професии и на новости в професии, чрез гражданско усвояване на нова организационна и делова култура и адекватен манталитет.

Семейството и сивата икономика

Семейството е важен субект в така нар. „*сива* икономика". Това е особено актуална тема, имайки предвид мащаба на сивата икономика (официално се признава за около 40%), имайки предвид социалният й характер в процеса на „*шокова* терапия" и обществена трансформация през последните две десетилетия, както и имайки предвид високата степен на криминализация и мафиотизация на сивата икономика сега, в България.

Тук са нужни няколко думи относно термините *сива* и *черна* икономика.

Това проблемно поле у нас най-цялостно е представено от Таня Чавдарова в книгата й „*Неформалната икономика*" (2001). Очевиден е концептуалният хаос, недовършената работа за ясна систематизация и изчистване на основните структуриращи критерии. Използваните термини взаимно се преплитат и застъпват: *неформална* и *скрита* икономика, *неофициализирана* и *нерегулирана* икономика, *сенчеста* и *сива* икономика, *домашна* и *комунална* икономика, „направи *си сам*", *маргинална* и *паралелна* икономика, непазарна и *алтернативна* икономика, *черна* икономика и работа *на черно, криминална* и *подземна* икономика, както и всяка работа, пазаруване, услуга, когато се заплаща неофициално ***в брой*** (*на ръка, кеш*).[33]

Приемам разграничаването в три основни класа на реалната икономика: (1) *формализиран*, (2) *неформален* и (3) *криминален*. Тук, в работната си дефиниция, разбирам и използвам последните два вида икономика.

Сивата икономика произвежда обществено полезни блага и услуги, но частично е нелегитимна, извън закона и данъчния ред – скривайки обороти и печалба, спестявайки от социални осигуровки, избягвайки стандартизиращ контрол. Така или иначе сивата икономика ощетява хора и общности, наети и клиенти, общини и държавата. Ощетява ги доколкото: (1) обороти и производство не са декларирани; (2) не са контролирани здравно, хигиенно, екологически; (3) не се плащат дължими данъци и такси; (4) не са законосъобразни трудови правоотношения, не се плащат осигуровки и обезщетения, не се отчислява за социални и пенсионни фондове.[34]

Черната икономика произвежда вредни за човешкото здраве и обществената интеграция неща, зарибява в девиация и престъпност, произвежда лумпенизиране и деградиране, печели чрез насилие, рекет, престъпления – организирана просия и проституция, кражби и обири, трафик на хора, заробване на хора, наркоразпространение, пране на пари, документни измами, фалшиви документи и пари, забранен ха-

---

[33] Чавдарова, Таня. *Неформалната икономика*. С. 2001, с. 13-14, 18-32, 230-268, 288-304; *Скритата икономика в България*. Витоша Рисърч, С., 2002; *Неформалната икономика*. ЦИД, С., 2003.

[34] В така дефинираната *сива* икономика се включва и така нар. *натурална* икономика или *домашното стопанство*, така нар. *мека форма* на нелегален труд, когато се работи на 2-3 места (*moonlighting*).

зарт, контрабанда, криминална продажба на оръжие.[35]

Що се отнася до семейството и сивата икономика следва изрично да бъдат разграничени два вида сива икономика – здравословна и социално оправдана, от *една страна* и *от друга* – обществено вредна и рискова сива икономика.

Сивата икономика, която може да бъде определена като *здравословна и социално оправдана***,** има лице на:

(1) съхраняване на народностна традиция – лично стопанство за зеленчуци и плодове, мляко и сирене, месо и риба, на ракия и вино, както и на домашна зимнина – туршии, компоти, лютеница, разядки, консервирано месо, мариновани гъби и риба.

Това е така нар. „*бурканена* икономика", която обикновено се интерпретира с негативен знак – като изостаналост, примитивност на бита, проява на бедност и ниска производствена хигиена.

Такава еднозначност на оценката едва ли е точна, нито е справедлива. Доколкото „бурканената икономика" е и начин да се съхранява специфичния традиционен вкус на храните и напитките, на виното и ракията – това е битова съпротива срещу изкуствените промишлени храни и напитки. Освен това е проява на вътрешносемейна солидарност и подпомагане, специфичен начин за ритуално битово общуване, на почивка в родна среда. Важно е, че това е начин за съревнование и лична изява. Има много хора, които, излизайки от активен професионален и светски живот, намират в това битово производство и съревнование алтернатива за своята личностна изява и мотивация за живот. Още нещо много важно – „бурканената икономика" е специфична форма за съхраняване на производителния принцип в бита, в междупоколенческите и междуличностните отношения в бита на семейството. И накрая, това е традиционна форма за опазване на връзката с природата и традиционната домашна обстановка. Това са все позитивни неща и съвсем не са за подценяване – както от материална гл.т. и специфичен начин за надмогване на бедност и пазарен дефицит, така и от социално-психологична, традиционно-културна, народностно-идентификационна.

„Бурканената икономика" е притискана от ЕС чрез законови, административни и данъчни ограничения – в опит да се осигури санитарен контрол, да се свие сивата икономика на семейно-битово равнище, но вероятно и за да се обслужват корпоративни интереси на търговците, на производителите на по-универсални сортове и семена, на заинтересованите от стандартизиране на вкуса, за да се приема по-масово серийната продукция на големите компании. В тези случаи има естествена гражданска съпротива, вкл. заради народностното самосъхраняване, противопоставяне на обезличаването, опазването на дребните сладости (хранителни, вкусови, напитки) в ежедневието. В тази плоскост общоевропейска интеграция и процес на глобално унифициране има своето контраусилие за съхраняване на традиционна идентич-

[35] Използваната тук работна дефиниция за *черна* икономика е тясна и съвсем конкретна. За разлика от използваното най-широко разбиране за *черен пазар* (*black market*), в който се включва цялата икономика, която не е официализирана – всички плащания и заплащания на ръка, така нар. „работа *на черно*" без договор и осигуровки. По-близка е до така нар. *подземна* икономика (*underground* economy), но само ако последната също се тълкува в тесен смисъл – като дейност на девиантни и криминални общности и структури.

ност, както и за ограничаване на агресивните световни монополи.

По принцип в условията на стагнирана икономика и неразвит пазар на труда държавата така или иначе допуска, дори неявно толерира този вариант на семейна сива икономика. Нормално е да го прави. Именно доколкото осъзнава справедливостта на гражданския интерес, доколкото знае, че по този начин се компенсира нейната собствена неспособност да предложи на своето население изгодни начини за легитимно удовлетворяване на съответни потребности.[36] Както и от уважение към народностната традиция. Още и поради нужда да се разрешава на гражданското общество определена свобода и гъвкавост при запълване на свободни пазарни ниши, при задоволяване нужди на населението с ниска платежоспособност;

(2) сезонно градинско лично стопанство за продажба в дребни количества.

Това е особено значимо финансово перо за бедните крайградски и селски семейства, за домакинствата на огромна част от пенсионерите, за някои многодетни семейства, за хора с групирано работно време (24 часа, 2-3 дни), както и с нощна или почасова работа, които имат удобно свободно време за паралелна работа в семейното стопанство и за продажба на произведеното;

(3) семеен дребен и дори среден бизнес, производство и услуги.

При неблагоприятна законова и бюрократична, политическа и обществена среда, този дребен и среден бизнес може да оцелява и да се развива само въз основа на семейната сплотеност, чрез така нар. „*неплатен домашен* труд", при неплащане на осигуровки, както и ако се скриват поне част от реалните обороти и печалба. Това по същество е административно-данъчна основа за съществуване на семейна сива икономика и за нейното устойчиво възпроизводство.

Когато това е единствена възможност за оцеляване в условията на монополна конкуренция от страна на големи корпорации и феодални местни структури. Или когато това е единствена възможност за оцеляване при държавно толериране на външните инвеститори и на крупни външни структури и интереси, за сметка на вътрешни предприемачи, за сметка на суверенния дребен и среден местен бизнес.

Когато бюрократичната корупция е труднопробиваема система, която много оскъпява и рисково забавя всяко предприемчиво начинание. Тогава така нар. „*лични връзки*" често се оказват единственото спасение. Така нар. „*втора мрежа*"[37] пробива бюрокрацията и корумпираността на първата, за да може нещо да се направи. А тези лични връзки се създават преди всичко чрез семейни и роднински, приятелски и съседски взаимоотношения, лична и родова биография, чрез моралните връзки в органичното референтно обкръжение на предприемчивите хора;

(4) дребна гранична „*куфарна*" търговия.

До приемането на България в ЕС с нея масово се занимаваше граничното население, винаги когато има значими разлики в цени на масови стоки. Това го има и в най-богатите страни в центъра на Европа. Още повече го има и в условията на обедняване и бедност.

Куфарната търговия уплътнява дефицит на стоки, когато държавата допусне или организира такъв остър и притесняващ хората дефицит – тя бе спасяваща за

---

[36] Виж Колев, Благой. Пак там, с. 175.

[37] Виж Райчев, Андрей. *Младата личност и малката правда*.... С., 1985.

много градове, села и общини в България по време на няколкото драматични кризи през 90-те години. Чрез куфарната търговия става зареждане със стока на малките магазинчета, дюкянчета, работилнички – като правило семейни. Куфарната търговия е и един невидим поток, но като маса вероятно е значим, на контрабандна стока, на цигари без бандерол, и др. под. Накрая, куфарната търговия е изход от безработица, уплътняване на времето на работливи и предприемчиви хора, начин за осигуряване на допълнителен личен и семеен доход.

Това са все социалнооправдани измерения на тази форма на сива търговия. Като съвкупен обем тя вероятно има голяма икономическа тежест, уплътнява структурен вакуум в търговията, проява и реализация е на изоставена и пропилявана гражданска енергия в реалната икономика;

(5) неофициално трудово ангажиране на хора, затиснати от безработица – структурна и дългосрочна, декласираща и обедняваща ги.

Колкото е по-масова безработицата, колкото е по-бързо и шоково нейното разрастване, колкото тя е допълнена от възможности за работа, но декласираща и за мизерни възнаграждения, толкова в по-голяма степен тази излишна или недоволна работна сила търси и намира работа именно в сивата икономика. Хората се съгласяват да работят за ниски и крайно ниски възнаграждения, съгласяват се целия или част от дохода да получават неофициално и без осигуровки, примиряват се, че при злополука и пенсиониране няма да получат нормално обезщетяване и пенсия.

Именно безизходицата при масова и структурна, при дългосрочна и декласираща безработица, тласка хората към сивата икономика, отучва ги да си търсят трудовите и гражданските права, примирява ги с форми на свръхексплоатация и унизяващо отношение от страна на собственици и шефове.

Според данни на АССА-М, представителни за възрастта 18-65 години (без пенсионери), през 1998 г. работилите *без трудов* договор са били 32%, търсили са такава работа, но без да намерят – още 15%. 10 години по-късно, през 2008, дяловете съответно намаляват до 23% и 10%. Намаляват, но остават в порядъка общо на 33% и над 40% от искащите да работят – на втората година от членство в ЕС и след няколко години с висок икономически растеж.

Едва 41% през 1998 и 47% през 2008 г. декларират че имат „*нормална* работа" – с трудов договор и пълни осигуровки. Делът за 10 години се увеличава, но общата неблагоприятна пропорция не се променя.

Още 11% през 1998 и 17% през 2008 г. декларират, че *няма нужда* да работят, да се ангажират с договори, имат други доходи. Тази група е косвено свидетелство за огромния мащаб на сивата и черната икономика в България. Очевидно става дума за хора, които имат доходи и то добри доходи, но те не са „трудови", не са официални и легитимни. Тази категория не се свива за 10 години, обратно, има очевидна тенденция към разширяване.

Според данните заетите в официализираната икономика са под 50% от възрастовата група 18-65 години. Сам по себе си този дял е наистина показателен колко мащабен е сивият сектор в България. Семейният сив сектор е само част от него. И го допълва, доколкото в семейния бизнес често не се получава пряко и официално трудово възнаграждение.

Показателен е и профилът по въпроса за започване на работа като предварително се знае, че заплащането ще е мизерно:

През 1998 г. 54%, а през 2008 г. 43% заявяват, че *биха започнали* такава работа, *въпреки мизерното* заплащане. И по още 4% в тези години, които ще започнат, ако близките им упражнят натиск и ги принудят – очакват от тях такъв натиск. Обратно, декларищите, че не биха направили такъв компромис се увеличават от 35% до 43%. Виждате, че остават по-малко от половината от потенциалната работна сила в страната.

Тези дялове самù по себе си са свидетелство за степента на безизходност пред безработицата, декласирането и ниските възнаграждения, до която бе доведена огромна част от работещите и трудоспособните, не малко от професиите и съсловията в България. Това е едно от „благата" на Прехода, едно от измеренията на „цивилизоването" на страната ни през последните две десетилетия. Защо ли цивилизаторите не вземат да приложат същия подход в собствените си страни, спрямо своите народи!

Архитектите на Прехода в България лансираха в началото на 90-те две основни идеи: първата е, че Преходът трябва да се осъществи шоково, с огромни социални поражения за значителна част от работещите хора – те обясняваха, че просто няма друг начин; втората е, че запазването на ниски заплати и възнаграждения ще бъде конкурентно предимство за България. И двете концепции устояха вече две десетилетия – без вътрешно политическо лидерство, което да ги оспори; под строгите бюрократични ограничители на МВФ; при късогледо подценяване на проблема от страна на ЕС-управляващите. По тази линия в България упорито и последователно бе произведено бедствие – трудовият й потенциал в огромна част бе парализиран, бе провокирана масова емиграция на компетентните и квалифицираните, бе провокирана и масова лумпенизация сред възрастни и млади, отказ от труда като ценност, неразбиране на естествената постепенност при правене на трудова кариера, фетишизиране размера на заплатата за сметка на подценяване съдържанието на работата и труда. Всичко това мина през българските семейства, довеждайки не малка част от тях до прекъсване на родовата връзка, до плачевно битово състояние и конфликт между поколенията, до прекъсване на професионалното наследяване.

От друга страна вероятно няма да е пресилен изводът, че през двете десетилетия на Прехода (1989-2009) именно *семейната сива икономика спаси* българския народ от наистина съсипваща масова бедност и деградиране. Фактическото обедняване в голяма част от случаите не достигна дълбока мизерия, не пропадна под социалните прагове на деформацията и общественото изолиране. Това е валидно за голяма част от интелигенцията, за огромна част от работещите в образованието и здравеопазването, за дребните търговци, производители и занаятчии, за информационните и социалните услуги, за занаятчиите и земеделските производители.

Точно семейната сива икономика *удържа да не емигрира* в Гърция и на Запад допълнителен голям контингент млади и работливи хора. Удържа ги да останат в България при семействата си и тук да се преборват за статуса и благоденствието си. Ако си представим, че масовата семейна сива икономика бе стопена от държавата, то тогава вероятно още поне 500 хил. здрави, работливи и амбициозни българи щяха да са се запилели някъде извън България в емиграция или като гастърбайтери. Този половин милион щеше да е в плюс на сегашните над 1 млн. наши изнесени трудови емигранти. Това вече наистина би било национална и демографска катастрофа, катастрофа без изход.

Още, семейната сива икономика е позитивен обществен феномен, доколкото в условията на цялостно преструктуриране на икономиката и на порядките в нея, тази част от икономиката е най-пластичната и *най-бързо реагиращата на луфтовете* в бизнеса, в законодателството, при възникването на нестандартни потребности. Това по същество е уплътняване на предлагането в условията на главоломни промени в търсенето на пазара. В това си измерение семейният бизнес, вкл. сивият, е изключително важен компонент в *динамиката на икономиката* като цяло. При това въз основа на гражданска инициатива и предприемачество, което е и най-здравословната форма за икономически растеж и развитие.

В повечето случаи семействата са дребни участници в икономиката и пазара, но общата им маса е огромна, поради което и съвкупният им принос в икономиката не само че не е маловажен, а обратно, той е значим и е съизмерим с ефекта от стопанската дейност на корпорациите, общините и държавата. И в този смисъл не заслужава подценяване и игнориране – нито от страна на държавата и общините, нито от страна на изследователите и анализаторите.

Разбира се, семейството е с огромна и масова роля и в *обществено вредната сива и черна* икономика. В тази икономика можем да разграничим няколко основни сегмента:

първо, икономиката на *нелоялните работодатели* – неплащащи осигуровки на своите работници и служители, забавящи с месеци заплатите, принуждаващи към безплатен извънреден труд, източващи печалби, криещи данъци и др.;

второ, икономиката на *ментетата* – алкохол, лекарства, храни, които не са контролирани, не отговарят на стандарти и често са опасни за здравето и живота;

трето, икономиката на *вандализма* – крадене на кабели, на крайпътни и други табели, крадене на капаци от шахти и др., чрез което се нанасят изключителни щети, вкл. лумпенизиране на някои малцинствени общности и корумпиране на държавни и общински служители и ръководители;

четвърто, икономиката на *девиацията* – проституция, просия, джебчийство, които се разпространиха „шоково" в новото общество на демокрацията и защитените граждански права;

пето, икономиката на *престъпността* – всякакви кражби, жилищни обири, контрабанда на коли и стоки, фалшифициране на пари, фалшифициране на документи;

шесто, *черна икономика* – трафик на деца и жени, заробване на хора, отвличане на хора за откуп, криминални банди, занимаващи се с проституция, наркотици, поръчкови убийства, трафик на хора и родилки;

седмо, организирана *мафиотска престъпност*, политическа номенклатурна мафия с „бели якички", които извършват злоупотреби в колосални размери – чрез манипулиране на държавния бюджет и външния дълг, големите концесии, природните паркове и резервати, националния горски и воден фонд, имуществото на армията, образованието и здравеопазването, европейските фондове, големите обществени поръчки.

Във всички тези случаи това е обществено вредна и опасна икономика. Вместо блага тя създава болест и деформации. Вместо желано повишаване на стандарта става обратното – има вредни странични ефекти в снижаване качеството на живот. Тук е икономиката на мутренската охрана с все повече и по-скъпи коли, охранителни

системи, ангажиране на голямо количество хора и специалисти. Тук е икономиката на рекетьорските адвокатски услуги и поставяне в зависимост, на принудителните паралелните здравни и обучителни услуги. Тук е икономиката на увреждащия алкохол и цигари, на наркотиците и психоактивните напитки, както и на лечението на наркомани и алкохолици. Тук е икономиката на увреждащите храни, козметични и фармацевтични продукти, на маниашката силиконова пластична хирургия. Тук е икономиката на истеризиращата музика и филми, на подлудяващия шум от заведения, на вулгарните шоу-развлечения. Тук е икономиката на проституцията и търговията с хора, на просията и износа на деца. Тук е и икономиката, която изсича горите, пресушава изворите и реките, замърсява водата и въздуха, загрозява браговете и плажовете. Тук е икономиката на интернет пристрастяването до степен на наркоманна зависимост. Тук е икономиката на готови дипломни работи и реферати, от които не малко студенти се ползват и така отрязват възможността си да получат добро образование, да се издигнат до културата на интелигенцията, да се подготвят за аналитични и творчески професии и кариера.

Стоядин Савов визира този тип стопански дейности в отделна рубрика и ги нарича произвеждащи „*дис*-продукт" (economic bads). Голяма част от него се отчита в БВП, доколкото има регистрирано и остойностено крайно потребление, маса от покупки, официално получени приходи за производство на стоки и услуги. А доколкото дис-продуктите се включват в БВП, дотолкова се обръща общественият и моралният смисъл на икономиката – вместо презумпцията за производство на достъпни блага и създаване на ползи и благосъстояние, частично става обратното – ерозира се човешкия капитал, погазва се качеството на живота, изместват се потребностите към изкуствени, влошава се природната и социалната среда.[38]

Гари Бекер обръща внимание, че в икономически смисъл тези форми на девиация и престъпност се възприемат от съответните хора, групи и общности като „*работа на непълно или пълно работно време*". Не малка част от хората избират да станат дори престъпници, защото очакват „*печалба*" от „работата" като престъпник, проститутка, просяк, джебчия. Очаква се печалба, която надвишава печалбата от други занятия, от легалните и морално санкционираните трудови занятия. Дава пример с бедните слоеве, при които престъпления като обири и кражби са поразпространени. Но не само поради аномия и отчуждение (може да се добави и реваншизъм) спрямо привилегированите в обществото. А и поради простия факт, че ниското им образование и културност, липсата на професионална подготовка, производителни умения и квалификация, ги кара да търсят престъпни и девиантни занятия с висока доходност.[39] Вместо да се примиряват с работа срещу мизерно заплащане или помощи за безработица, които не само че не ги измъкват от бедността и не им връщат достойнството, а още повече ги натикват в блатото на мизерията изключването. Именно това проваля превъзпитателните програми за престъпници, това затруднява ресоциализиращите програми за малолетни девианти – икономическото изкушение се оказва далеч по-силно, по-конкретно и по-директно от моралното назидание, от бавното интегриране в социализирана среда, от изчакването на позитивни плодове от лично усилие за реинтеграция.

---

[38] Виж Савов, Стоядин. *Макроикономика*. С., 1999, с. 95-98, 102.

[39] Виж Бекер, Гари. *Икономическият анализ и човешкото поведение*... С., 1999, с. 33-34.

Разбира се, икономическият фактор при избор между легална и престъпна работа и доходи не бива нито да се надценява, нито да се абсолютизира. За да се прескочи границата отвъд закона и морала действат и много други фактори, които са силни, често са далеч по-силни от икономическия – принудата от близки, насилие и физическо заробване, мода и подражание, заучено поведение, търсене на игровото и екстравагантност. Но и обратното е вярно – в условията на фиксация в парите и вещите, на обща деморализация на обществената среда, както и на слабост на закона и охранителните мрежи, пряко икономическият фактор за предпочитане на престъпността и девиацията като начин за труд и доходи става все по-масов, особено сред младото индивидуалистично и консумативно поколение, особено сред някои специфични общности.

По данни от национални представителни изследвания на АССА-М, 1999 и 2009 г., има изключително широка гражданска търпимост към дейността на така нар. „*борчески* или *мутренски*" фирми и организации.

През 1999 г. сред хората в активна трудова възраст (18-60 год.) 54% са считали, че е „*нормално*" да се работи при такива работодатели. Още 11% казват, че това не е нормално, но е „*неизбежно*" – общо 66%. Този дял е едно количествено измерение на фаталния размер, в който нашата нова капиталистическа икономика всъщност бе криминализирана и бандитизирана през първото преходно десетилетие.

През 2009 г. този дял се свива съответно до 24%, плюс 11% общо 35%. Тенденцията към нормализация е очевидна и обнадеждаваща. Но истинската нормалност е далеч, особено ако сега кризата върне нещата назад.

През годините вече се натрупва отрезвяващ негативен опит. Работенето в такива мутренски фирми води до убеждението, че не си заслужава, защото плащат малко или защото е несигурно и опасно. Процентът нараства от 10% до 19%. Но само до 19%. Очевидно гражданският морал до такъв размер е подкопан, че възстановяването очевидно ще бъде продължителен процес.

Категорична ценностна дистанция имат малцинство от гражданите. Били са едва 23% през 1999, през 2007 г. са станали 46%. Добър ръст, двойно нарастване. Но това е все още под половината. (виж табл. на с. 121)

Ето, това е *гражданската основа* на *повсеместната мутризация* на бизнеса в страната ни, за мафиотизирането на администрации и властта в държавата.

По същество това е сицилианският принцип при възникване, разрастване и оцеляване на мафията. Първо, гражданската маса е доведена до трудово бедствие, депресиращо обедняване и мизерия, до безизходица. След това на практика се оказва, че мутрите са алтернатива, за да се осигури работа и оцеляване. Така те стават икономически нужни и морално изтърпяеми.

Когато огромна гражданска маса е въвлечена, търси ги, благодарна им е, тогава мутрите са слабо уязвими от страна на държавния контрол – дори когато държавата се опитва да се пребори с мафията. Това е поучителната практика от Италия и САЩ вече поне 40 години. За съжаление в България през двете десетилетия на Прехода в голяма степен и в много общини и райони в страната бе разигран същия обществен и икономически сценарий.

Семейни трансфери в отворената

икономика

В отворената икономика чрез семействата се реализира огромен и нарастващ по размери *трансфер на финанси от чужбина* към България – от българската емиграция, от българските гастърбайтери, работещи в чужбина, от студентите, работещи на „бригади" в други държави.[40] Според Агенцията за българите в чужбина около 300 хил. души превеждат месечно на свои близки тук, в Българя, суми за битово оцеляване в размер до 300 евро или долара.[41] Вероятно над 10 хил. студенти годишно ходят на „бригади" на Запад и се връщат с по няколко хиляди долара или евро. Тук не са отчетени другите трансфери на пари и по-големите суми.

Семействата осъществяват и *обратен трансфер* на средства – от България към другите страни. Правят го за да подпомагат и издържат свои близки там: (1) финансират поне първата година в колеж или университет; (2) подкрепят първоначалната адаптация и намирането на жилище, работа, подходяща среда; (3) допълват тамошни недостатъчни доходи; (4) както и за да измъкват свои близки от съдебни дела или от зависимост от престъпни структури; (5) да скриват свои пари в чуждестранни банки и анонимни сметки.

Съвкупно чрез семействата и семейните връзки се осъществява *огромен* по размери и специфично структуриран *двупосочен и двузначен* трансфер – не само на битови финанси и капиталови средства, но и на ноу-хау и професионални умения, на стандарти за работа и живеене, на трудови и професионални ресурси, общо на човешки капитал, който пряко или косвено резултира в реалната икономика.

Това е пряко свързано с държавния бюджет и отчитания БВП. Пряко е свързано с финансирането на някои професионални дейности, имащи огромно стопанско и обществено значение – преди всичко в сферата на науката и подготовката на експерти, в сферата на изкуството и капацитета за шоу-бизнес, в сферата на модерните услуги и консултантския капацитет. Накрая, това е пряко свързано и със семейните бюджети, тяхното допълване, както и натрупването с цел семейно инвестиране.

Текущи ТРАНСФЕРИ:
получени минус изпратени /в милиони/

	1995	2000	2005
Общо за икономиката, в лева	815	618	1808
в *марки* / евро		316	924
% от БВП	**0,1%**	**2,3%**	**4,3%**

Изт.: НСИ, *Статистически годишник*, 2006, с. 132.

В условията на криза и свита реална икономика именно семейните трансфери *спасяват БВП* на държавата.[42] Може би пресилено казано, но вероятно в голяма степен е вярно.

Официалната теза и статистика е, че България през последните няколко години има „*макроикономическа стабилност*, с устойчив и относително висок ръст на

---

[40] Според данни на БНБ, регистрираните парични трансфери от чужбина към България, към края на 2007, са от порядъка на 4,3% от БВП.

[41] Рангелова, Росица. *Икономическите последици от емиграцията*... С., 2007, стр. 12.

[42] Изчислението на БВП (брутна добавена стойност по базисни цени, плюс корективи – отчитат субсидиите върху продуктите, неприспадаемия ДДС, митата върху вноса, косвено измерените услуги на финансовите посредници със знак минус) става чрез „*производствен* метод".

БВП". Като аргумент се посочва ръст на БВП в порядъка на 5-6% годишно.

Това би било добре, ако действително ръстът се дължи на реална икономика, на конкурентен износ, на балансирана текуща финансова сметка на държавата, на добри бизнес печалби, които да бъдат реинвестирани в икономиката. Добре би било, ако такава реална икономика осигурява съответен относително *висок ръст* и *устойчивост* на реалните доходи – както на низката трудова класа, така и на средните слоеве и интелигенцията, и още на добавките за деца и стипендиите за учащи се, на данъчните облекчения за добрите родители и техните семейни бюджети.

Но вероятно структурата на БВП е доста по-различна и всъщност е доста по-неблагоприятна. Ако се отчете вносът на пари от чужбина, от работещи там близки към роднините им тук, което е внос на получен там доход за харчене или натрупване в България, и се извади тази парична маса от общия обем на приходната част на БВП, вероятно числото ще застане около нулата. А това означава, че на практика тук, в България, през последните отчетни години всъщност не е произвеждан реален икономически ръст.

Ако е така, какво излиза? Излиза, че семействата – чрез някои от своите членове, чрез гастарбайтерите, отиващи временно да работят, чрез студентите, които ходят на „*бригади*" през лятото за 3-4 месеца, чрез официално работещите там в добри фирми и институции, както и чрез девиантните и престъпните доходи, които се генерират там от български граждани – сами увеличават своите семейни бюджети, понякога активно действат и като семейни перачници на пари. А тези увеличени семейни бюджети (вкл. узаконените приходи) вторично напомпват и съвкупния държавен паричен баланс, повишават официалната приходна част на БВП на държавата, придават видимост, че реалният ръст е по-голям.

Но по същество тук става дума не за част от държавната българска икономика, доколкото тези пари са изработени при въртенето на чужди икономики. Това на практика са извън-икономически пари, които се преливат от други страни към България – чрез семейните граждански структури на под-институционално икономическо равнище.

Този финансов семеен поток всъщност подпира българската икономика. По същество той *спасява* икономиката на държавата – *първо*, от финансова ликвидна криза; *второ*, създава видимост за развитие и добър темп; *трето*, надува статистиката за развитието на икономиката на държавата и й създава оптимистична визия.

Това е начин семейството да прикрива неспособността или нежеланието на българските правителства да се справят със „*синдрома на работещите бедни*".[43] Работещи бедни, доколкото голяма част от тях – поради тукашната огромна безработица в много от отраслите, регионите и селищата, както и поради масовите свръхниски трудови възнаграждения, още и поради притискането към декласиране и депрофесионализация – са принудени да пътуват като гастърбайтери, като временни незаконни работници, да емигрират за да търсят поминък и нормални доходи, и не на последно място, търсейки в чужбина доходи чрез девиация и престъпност.

Огромната част от емиграцията ни в Гърция и на Запад работят именно като „*работещи* бедни". Заедно с това и „*чужди* бедни". И като такива там често получа-

[43] Христов, Желязко. *Предизвикателствата пред труда...* Доклад пред V-та национална конференция на КНСБ, Пловдив, 27-28 февруари 2006. В: Синди, бр. 2, 2006, с. 3.

ват в пъти по-ниско възнаграждение от нормалното местно и от легалното. Не са социално и здравно осигурени и обезщетени. Отиват като маргинали и остават такива.

Факт е, че огромната част от емиграцията ни работи не по своята специалност и овладяна професия, работи под равнището на образованието и културата си, не се материализира специализацията и натрупания професионален опит, креативността, съответната висока продуктивност. И това не е проблем за приемащата страна, защото те си пазят добрите трудови и професионални позиции за свои хора, или за постари имигранти, или само за малка част от новата имиграция – хора със свръхупоритост, работливост и пробивност, с извънреден талант, квалификация и производителност. Това е проблем за самите емигранти от България, защото получават сравнително ниски или много ниски възнаграждения, принудени са да се депрофесионализират и декласират, в голяма част от случаите снижават своето културно и образователно равнище, оказват се заклещени в така нар. „*маргинализация* на имигрантския труд". По наскоро оповестени данни 47% от имигрантите от Централна и Източна Европа във Великобритания работят не по специалността си.[44]

Трансферите от такъв труд и доходи от чужбина създават илюзия за икономическо развитие на България, а според някои макро-показатели – за бързо развитие и догонване на богатите държави и общества. Но по-същество става обратното – ние изнасяме към тях свой ценен човешки капитал. Заедно с него изнасяме и свои трудно възстановим икономически ресурс, а получаваме в замяна ниска цена на труда и човешката реализация. Изнасяме висока човешка себестойност и производителност, а внасяме в замяна относително малко пари и незначителен капитал.

Тези работещи бедни не стават богати на Запад и ако се върнат в България, като правило не се връщат като богати хора. Най-много да съберат пари за някое апартаментче или къщичка, да си купят по-добра кола, да отворят магазинче. Това самò по себе си не е за подценяване и би било значимо лично и семейно постижение – но в измеренията на бедността, а не на благоденствието. Много често не става дума дори и за такива битови придобивки, а само за подпомагане за текущи битови разходи на близки или семейството си, т.е. за спасяване над ръба на бедността, за статусно оцеляване, за предотвратяване загубата на гражданско достойнство.

Във всички такива случаи субективната последица е, че *културата на бедността* трайно се интериоризира в психиката, последица е самокомплексиране поради обедняване и затъване не само в реална бедността, но и в примиряването с нея. Привиква се с мисълта, че огромна част от работещите навън и семействата им тук са запечатани в слоевете на бедността, възприемани са като обречени на бедност, като периферни и обречени на незначителност – както в европейски мащаб, така и в България.

При такова битие и субективни нагласи нихилизмът и рефлексът за отчуждаване и отродяване е неизбежен. Първо битието определя съзнанието, после това съзнание поставя бариери пред желанието и способността да се промени това нерадостно битие. Оттук и *устойчивостта на нихилизма* спрямо принадлежността към българските народ и държава.

В по-общ план, допълнително се поражда социално напрежение в България,

---

[44] Рангелова, Росица. Пак там, стр. 13.

допълнително се влошава социалната атмосфера, стимулира се примитивизиране пазара на труда като цяло, спадане на стимулите за учене и професионализъм, както и ерозия на моралните бариери пред „*сивата икономика*" и всички разновидности на девиантност и престъпност. Последните все повече се схващат като трудов поминък, а не като престъпност, като възможност за изява и реализация, а не като нарушаване на обществени норми и поругаване на морала.

Всичко това е все синдром на „*работещи бедни*" и на „*маргинален труд*" – *първо* тук, в България, *после* зареяни някъде в чужда и враждебна среда на чужбина, *по-късно* част от тях отново тук, в България. Кръгът се затваря, проблемът се усложнява, правителствата стават още по-безпомощни и правещи се, че проблемът сякаш не съществува.

Трансферите имат и своята обратна страна – *от България към чужбина*.

Става дума по-конкретно за средствата, които са вложени от страна на българското общество, в частност от българските семейства, в огромната маса емигранти, напуснали България през последните две десетилетия. Огромна част от тях се интегрират и работят в развити западни общества. И в този смисъл България и българските семейства *дотират богатите западни* икономики. Дотират ги чрез средствата за създаване на емигрантите и гастърбайтерите ни като можещи хора, като производителни работници и специалисти, като адаптивни граждани. И това са огромни средства. Могат да бъдат приблизително изчислени, поне порядъкът им ще бъде точен. Вероятно става дума за обща сума, която е *съпоставима с брутния външен дълг* на България.

Вложенията в изнасяни и изнасящи се хора, *първи път*, е пряк износ на огромен национален обществен и държавен капитал, който започва да работи за чужди икономики и да подхранва други общества. *Втори път*, загубата за България се увеличава още веднъж, доколкото ние тук отново сме принудени да влагаме аналогични по размер средства за следващите свои деца и младежи, които се мъчим да подготвяме за възпроизводството на населението и за икономиката тук, в България. Това е втора инвестиция за едно и също, при това нарастваща по размер и поколенчески изоставаща във времето. И *трети път*, именно поради забавянето във времето имаме още веднъж загуба, доколкото през това време нашите емигрирали поколения там са работили, „възвръщали" са на обществото вложеното в тях – но за другото общество, което последователно се е развивало и разгръщало, докато нашето развитие е било прекъснато и сега сме в травматична ситуация на догонване.

Огромната част от обществените вложения за израстването и образованието, за социализирането и мотивирането, за формирането на социални умения и старт в добра кариера, на българските ученици и студенти, които отиват да се доучват на Запад, на младите момичета, които отиват там да се оженят и раждат, на всички млади хора, които отиват там за да работят и уредят живота си по-добре – се *влагат пряко от техните семейства*, от близките им, от родителите им.

Първо, за цялостното им индивидуално израстване и развитие до отиването в чужбина. *Второ*, за непосредствената подготовка и осигуряването на заминаването, за пътуването, за първоначалното уреждане там, за учебни и трудови такси, и такси за нужните документи и посредници. *Трето*, за периода на обучение, получаване на сертификат за да се практикува професия, за периода на временна безработица там. *Четвърто*, при случаи на съдебно производство заради незаконно влизане в

тамошната държава, легализиране на престоя и/или намерената работа. *Пето*, при сключване на брак там, издръжката на самите брачни празненства и ритуали, устройването на младото семейство. *Шесто*, при раждане на внуче или племенниче там често е нужна финансова подкрепа от България. Седмо, и при всички по-особени случаи на катастрофа, на болест без осигуровка, на скъпо лечение с недостигаща осигуровка.

Разбира се, всички тези разходи не текат от семействата в България към чужбина, когато хората там печелят достатъчно добре, когато учениците и студентите имат добри стипендии и заедно с това работят за още доходи, и обратно, когато самите близки тук, в България, нямат материална възможност да подпомагат емигрантите. В много от тези случаи финансовият поток и посоката на подпомагане са от емиграцията ни насам, към България. За този огромен финансов поток вече стана дума по-горе.

Лични трансфери на пари

"Получавате/изпращате пари от/на свои близки в чужбина?"

Профил по *самооценка размера на доходите*	Към България, *"получаване"*			Навън от България, *"изпращане"*		
	Най-ниски	***Ниски доходи***	***Средни и високи***	***Най-ниски***	***Ниски доходи***	***Средни и високи***
Домакинства, които получават/изпращат	6	4,6	4,8	0	0,5	1,2
Имат нужда, но не възможност	8	7	4,4	7	5	3,8
Имат близки, но нямат нужда от трансфер	2,5	5	10	9	10	15
Нямат близки в чужбина	83	84	80	83	84	80
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Изт.: НПИ, АССА-М, Май 2008.

Тук се акцентира на обратния финансов поток – от България към новата ни емиграция, и по-специално към децата ни в чужбина. Трудно е точното изчисление на обема на тези пари, но може да се визира техния порядък? Тази сума е огромна, вероятно в размера на стотици милиони годишно. Милиони, които родителите и близките изработват тук, но ги пращат на децата си там. Това е начин ние да храним чужди икономики, при това на най-богати западни държави.

Между другото, това е важно *макро-икономическо съображение*, „национален" интерес на приемащите държави. Ясно осъзнат и количествено измерен интерес, когато те формират своята целенасочена политика и ефективни механизми за да *привличат наша* емиграция. Но не каква да е, а преди всичко млада и добре образована, социализирана и квалифицирана, мотивирана много да работи и след това дори да се ожени, да роди деца там, да се устрои семейно в тяхната страна.

Става дума за така нар. политика „*изтичане на мозъци*" (*brain grain)*. Политика на държави, които целенасочено и егоистично се възползват от свободата на придвижване и миграция на работната сила. Една от трите основни свободи в условията на Глобализация, на „*отворено* общество", на единно икономическо и гражданско пространство, каквото е ЕС и западният свят като цяло.

Така се подхранва не само трудовият и професионалният ресурс на съответната държава. Така те си осигуряват по-добър *демографски* баланс, омекотяват своята демографска криза, подмладяват населението и интегрираната си работна сила.

Освен това така западните страни подобряват и своя *национален генофонд.* Доколкото приеманият и усвояваният български ген е на маса от хора, които са откроряващо се жизнени и активни, талантливи и адаптивни, красиви и интелигентни, устойчиви и витални.

Ние, българите, сме изключително удобна имиграция за тях. И затова квотите

за нас ще продължат, дори е логично да бъдат относително увеличени. Разбира се, става дума за образованите и социализираните българи, а не за всякакви хора с български паспорти.

Ако след влизането на България в ЕС потоците на преместване на трудовите ресурси и младите можещи хора останат еднопосочни – от тук към богатите западни икономики и общества, то бедата за българската нация ще е тежка. И за българската държава също. Въпреки лелеяното ни асоцииране в ЕС. Ако такова „приятелско" партньорство продължи, то България няма шанс да бъде допусната до позиция на равностоен и уважаван европейски партньор. Ние и сега вече сме „*емиграционно изтощена*" нация и народ, млади поколения и интелигенция. Възстановяването няма да е възможно по един естествен демографски път. За него са необходими и външни предпоставки. Всичко това подробна анализирах в пета глава.

Ще оцелее ли семейството – като фундаментална общност и институция?

Скептиците бързат да отговарят „*не, няма шанс да оцелее*".

Защото стихията на индивидуализма не можело вече да бъде спряна. Особено сред младите поколения. Включително сред младите жени. Имат предвид индивидуализъм, който психологически и ценностно не иска и не е в състояние да намери здравословната пропорция и компромис с колективистичното и общностното – поне в интимната сфера на брака и семейството, на общото домакинство и съжителството, на споделеното ежедневие и отговорности към деца, към съвместно имущество, към обща социална и политическа съдба.

Защото стихията на хедонизма и инфантилизма ни заливали от индустрията на масовата култура, от космополитна идеология на свръхпотреблението, на консумативността като начин на мислене и начин на общуване и живеене. И срещу тях нямало лек в съвременното общество, здравите инстинкти на хората били безпомощни пред напора на тази психологически и ценностно изкривяваща вълна.

Защото хората прекалено много пътували – мигрират и емигрират, гастърбайтерстват и много пътуват по работа, разделят се по различни причини, заселват се надалеч от семейството си, отчуждават се взаимно разкъсани между различни културни модели или просто поради разстоянието.

Защото съвременните жени станали прекалено *свободни*, а мъжете – неестествено *несигурни*. Наред с децата, които били все по-информирани и отрано ставащи независими от своите родители, и заедно с това в най-голяма степен са „жертва" на културния преход от предишното доминиращо патриархално семейство към нови разнообразни форми на семейство, на домакинство и на родителство.[45]

Защото, защото... Има още много справедливи и точни аргументи против брака и семейството, в полза на женските и мъжките алтернативни мрежи, вкл. хомосексуалността и лесбийството като алтернатива на брачните ограничения и семейните колизии. Все изобретателни и привличащи вниманието аргументи от страна на скептиците, пропагандаторите на антисемейни модели, както и от просто плашещите се

---

[45] Виж Кастелс, Мануел. *Силата на идентичността*... С., 2006, с. 217, 205-211, 199-217.

да опитат или неспособните да удържат едно свое устойчиво и сплотено семейство или поредица от пълноценни партньорства.

Всички тези аргументи по същество застават срещу първичните общностни инстинкти в живота и в опозиция на семейно-брачната традиция. Застават и против новата икономическа роля и значимост на брака и семейството. В този смисъл, не може да се отрича, че има мощна тенденция срещу брака и семейството, ерозиращи и обезсилващи ги, обезсмислящи ги. Скептиците и песимистите днес имат убедителни и много аргументи на своя страна.

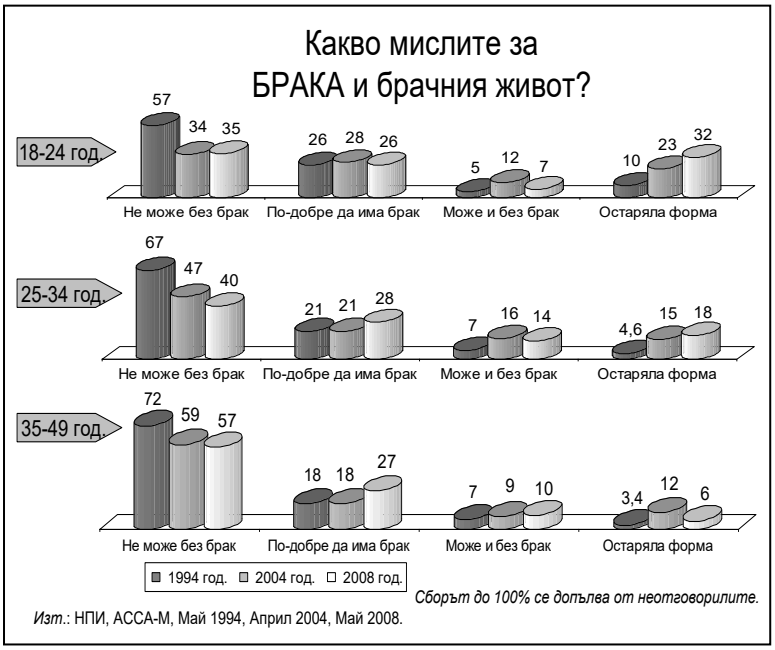

Но защо да не се види и очевидната обратна тенденция – към възраждане на брака и семейството. За това има безспорен потенциал.

През последните две десетилетия аргументите и нагласите срещу брака разшириха силата си сред младите. В същото време емпиричните данни показват, че бракът остава доминираща желана форма, дори сред най-младите. А и те с възрастта отрезняват и по-често се връщат към плюсовете на тази по-отговорна и по-ясно обвързваща семейна и родителска форма.

Разбира се, когато говорим за възраждане на брака и семейството, не си ги представяме в предишната им строга моногамна и нуклеарна форма, не при оживялата морална и институционализирана доминация на мъжа, нито на възрастните в семейството, не и в закостенелите и вече архаични форми на патриархалност.

Има достатъчно симптоми и аргументи, че семейството отново ще укрепне, ще му бъде *възвърната високата ценност*. Отново ще бъде демонстрирана неговата уникалност като интимна и доверителна общност, както и основополагащата му роля като елемент в гражданското общество, а поради това и като фундаментална обществена институция и форма на самоорганизиране. Движението и промените в съвременното общество създава обективна основа за укрепване на семейните връзки, за сцепване на хората в устойчиви във времето интимни общности, основани върху принципа и ценностите на солидарността и взаимопомощта.

По-конкретно какво имам предвид, като говоря за обективна основа?

На първо място, експлицираните в тази глава преки и косвени икономически, производствени, финансово-кредитни, ресурсно-обезпечаващи функции и роли на брака и семейството, на съвместното домакинство и бизнес-активност, на колективното потребление и традиционното умение „да се пести *от мащаба*" и да се мобилизират общи ресурси. Колкото повече капитализъм, толкова по-преки парични и капиталови стимули за повишаване на тази значимост на семейството и брака, на наследяването и родовата приемственост. Колкото повече вещна култура на притежанието, толкова по-висока значимост на семейството, брака и съвместното домакинс-

тво, за да се осигури съответен материален стандарт на живот, както и способност той да бъде трансформиран в по-високо качество на живота.

На второ място, изключителната несигурност и конфликтност в обществената среда, наред със стресиращата динамика на новите ИКТ, на техническата и институционалната среда, наред и с колосалните политически трансформации в ерата на Глобализацията. Ще се спра по-подробно на последното.

За съжаление западният свят от 2008 г. затъна във финансова, икономическа и обществена криза. Тя така или иначе се трансформира и в световна криза. При всички случаи повлича и страна като България. Преди да сме надмогнали собствената си криза на прехода сме принудено въвлечени в общата криза, с предстоящ нов период на спад и хаос.

По същество това е криза на фетишизираните финанси и моделът на либерално-корпоративната икономика – в края на краищата те няма как да се окажат посилни от системната логика на обществото и неговото развитие. Това е криза на имперското структуриране около един център – САЩ, с техните корпоративни и финансови мегаструктури, с доминираните от тях световни властови институции – Световна банка, МВФ, СТО, Г-8 и Г-20, ООН. Това е и криза поради „*културните противоречия* на капитализма", ясно дефинирани още от Даниел Бел – има се предвид, че съвременното западно общество се характеризира повече с „нарастваща *деперсонализация*" и унифициране на хората, вместо с прокламираната и очакваната „нарастваща *свобода*" за хората и индивида, а това неминуемо поражда масово и дълбоко отчуждаване и дехуманизация.[46]

В системен план става дума за криза на господстващия обществен модел на крайно либерален капитализъм – с финансовото господство в него, със свръхмонополизацията и олигархичното деформиране на естествените граждански и стратификационни структури. Либерален свръхмонополизиран капитализъм, който по същество управлява света през последните 20 години, достигайки до такива крайни форми на глобална икономическа и политическа монополизация и на съответна социална поляризация, че вече системата започва да се разпада отвътре. Обществото бе доведено до такава степен на нетърпимост – не толкова от субективна, колкото като обективна необходимост да се възвърне поне минимална балансираност между елементите на обществената система, между слоевете в социалната йерархия, между жизнените сфери на хората и общностите.

Сега избухва класическото, в термините още на Маркс, обективно структурно противоречие между задържащата развитието обществена надстройка и нейната база, отношенията на капиталова собственост, от *<u>една страна</u>*, и *<u>от друга</u>* – съвременното бурно развитие на новите производителни сили, на новите комуникационни мрежи и технологии, на отворените граници и мобилността на работната сила и специалистите, на заредените със съответно свободолюбие широки народни маси, преди всичко младежта, интелигенцията и професионалните съсловия.

Именно съвременното развитие на *производителните* сили прави глобалната власт на олигархизираната капиталова световна класа и нейните институции видимо все по-безпомощни да контролират вече обществения процес. Същността на све-

---

[46] Виж <u>Бел, Даниел</u>. *Културните противоречия*... С., 1994, с. 153.

товната сегашна криза в политически и институционален план се състои именно в достигането на *неуправляемост на системата* на обществото.

Както отбелязва Мануел Кастелс светът при Глобализацията стана прекалено голям. Важните неща, които решава властта, неимоверно се отдалечиха от обикновените хора и народите. Властта стана безконтролна, обикновените хора бяха превърнати в нищожни прашинки. Всичко това по същество е точно обратното на съвременните демократични и граждански хуманистични идеологеми.

Живеенето в такова мега-общество принципно не дава възможност нито за ясна културна, нито за пълноценна гражданска идентичност. И точно поради това самата Глобализация и разширяването на социалното пространство раждат *обратната тенденция* – към *локализация*, към *връщане* към етно-народностния корен, към културната автентичност и *самобитност*, съответно към *историческата памет* и самочувствието, което може да се извлича от нея, обратно към Родината и своето родно.

Това е фундаментален обратен контра-процес, който се основава на емоциите и социалната психика, на нуждата от ясна принадлежност и културно-общностна идентичност. В тази обратна посока няма как да не се увеличи „*трансцедентната ценност на семейството*", както се изразява Мануел Кастелс. „*Бог, нацията, семейството и общността*" отново стават органично нужни на повечето хора – като тяхна културна контраофанзива срещу виртуалния глобален свят, срещу културата на виртуалността и тоталните информационни потоци.

В частност, точно в това е народностната сила на фундаменталния ислямизъм.[47] И точно поради това Европа и западната християнска цивилизация, със своя рационализъм и икономически фетишизъм, с гражданските си общества и презумпция за индивидуални права и хедонистичен егоизъм, все по-трудно ще съумява да им се противопоставя.

Общият процес е, че гражданските общества, националните общества, днес започват видимо да се *изплъзват изпод тоталната власт* на управленските мегаелити. Въпреки огромните им финансови, институционални, кадрови, медийни и военни ресурси собствените им страни, периферните страни, другите геополитически и иковомически центрове, Светът като цяло става все по-неуправляем, все повече се изплъзва от тоталното подчинение. Това по същество означава назряване на световна и системна криза. Това води така или иначе и до политически хаос. След това и до ново политическо структуриране. В края на краищата всичко това ще е един интензивен и болезнен процес, но нека се надяваме, че ще бъде насочен към обществено оздравяване и към връщане на: (1) демокрацията в реалната политика; (2) гражданското представителство във властта; (3) съдържанието на демокрацията в нейните публични и институционални форми; (4) равновесието между нациите и културите.

А когато правителствата стават слаби и дори безпомощни, когато институциите на обществения ред отслабват и не успяват достатъчно ефективно да осигуряват гражданска сигурност и обществения интерес, и когато съответно криминалните структури и всякакъв вид разбойници се възползват, налагайки терор над гражданите и обществото, тогава хората остават с една *единствена защитена среда* – това

---

[47] Кастелс, Мануел. *Силата на идентичността*… С., 2006, с. 67-68.

са техните *семейства* и близки, микро-равнището на гражданското общество.

На макро-равнище остава единствено *общността на нацията* като осъзната и високо ценена общност. Но при слабост на държавата и космополитност на политическите и държавните елити нацията не може да бъде възродена по друг начин, освен въз основа на масата от семейства, като съвкупност от народностно самоосъзнати микро-общности. Става дума за множеството от тях в рамките на обществото и държавата като цяло.

В този план българското семейство сега има шанс не просто да оцелее като масов феномен – по логиката „*съдбата на давещите се е в ръцете на самите давещи се*". Много повече, то има шанс отново да се демонстрира като „*фундаментална обществена институция*" (според дефиницията още на Огюст Конт, от зората на модерната-капиталистическа-индустриална епоха, 1837 г.), като хуманистичен и човеколюбив пристан, като оздравителен генератор на гражданска енергия.

Сегашната глобална криза, а тя е и цивилизационна криза, вероятно ще доведе до бързи и масови процеси на изтрезняване от идеологемите и митовете на последните две десетилетия, вкл. анти-брачните и анти-семейните моди и идеологеми. Всичко това би трябвало: (1) да съживява семейството и да възражда брака; (2) ценението им от страна на младите поколения; (3) осмеляването от страна на възрастните отново да изискват от младите продължаване на рода и семейството, отново да препоръчват брачна семейна форма, както и да настояват за по-навреме и повече внуци.

По-горе разгледаните феномени, както и много други, демонстрират че съвременното семейство при новите условия *възражда своята икономическата роля и значимост*:

първо, доколкото при връщане към повсеместна частна собственост, освободено дребно и средно предприемачество, либерализация на услугите и свободните професии, все по-гъвкава организация на труда и преместване на много от работните места в „електронната къщичка", семейството става не само *естествена среда и мотиватор* за професионална изява и бизнес активност. То става основен субект при стопанисването на огромна част от общественото богатство и капитал, става основен кредитор и инвеститор, финансов играч. Превръща се в механизъм за трансфер на доходи, на икономически позиции и производствено ноу-хау;

второ, поради рязкото поскъпване на живота, което води до крайно поляризиране на социалните и потребителските страти в обществото. Семейството става основна житейска форма за относително увеличаване на богатството и за *удържане на високи и привилегировани* обществени статуси и професионални позиции сред елитите и средните класи. Както и обратно, става основна житейска форма за предотвратяване на по-дълбока бедност, за оцеляване в зоната на нормалността и обществената интегрираност сред ниските страти и слоевете на относителната бедност;

трето, поради голямата *несигурност и скъсена житейска перспектива*. Семейството става алтернативна среда за намиране на сигурност и солидарност, на интимна споделеност и поколенческа перспектива. Борбата за живот и благоденствие в днешната агресивна обществена и икономическа среда, изисква *колективно сплотяване и усилие*, събиране на възможности и ресурси – както заради общия, но така също и заради индивидуалния успех и реализация. Семейството е най-естествената и органична форма на колективност. При това колективност, която мо-

же да бъде база и стимул за пълноценна индивидуална изява и просперитет;

четвърто, поради налагането в масовата психика на свръхценността „пари", поради развихрянето на вещоманията и вторачването в материалния стандарт и неговото демонстриране като едва ли не единствен измерител за личностно достойнство и цивилизованост. Всичко това е по-лесно да се *осигури и задържи* чрез семейството, по-нормално е да се *демонстрира* чрез семейството, по-приемливо е, ако се *разпределя и ползва* в семейството;

пето, поради нарастване на възможностите чрез специални професии да се осигури добър и свръхстандарт, висок обществен престиж, високо гражданско и лично самочувствие, сигурност и светла перспектива. Професиите на юристите и лекарите, на преподавателите и експертите, на мениджърите и икономистите, на финансистите и търговците, на администраторите и политиците, на луксозните занаяти и компютърните специалисти, на журналистите и артистите. Специалните и свободните професии разчитат на високото човешко качество, на специалното образование и квалификация, на интелектуалното ноу-хау, на кастовия манталитет и общности. А всичко това се *култивира и предава в поколенията*. Приемствеността и наследствеността тук е от изключителна важност. А оттук и важността на здравата семейна среда, вкл. в имуществено-финансов, в статусен и производствен план.

По време на индустриалната епоха, особено в социалистическия й вариант, икономическите роли и значимост на семейството бяха в голяма степен свити и изнесени в публичната сфера. Закономерно нуклеарното семейство се сви до граничните форми на родители без деца и на един родител с дете/деца.

Сега, след епохата на индустриализма, в така нар. „*информационно* общество", при преобладаване на услугите и децентрализацията, икономическата роля на съвременното семейство се възражда в повечето от социалните слоеве и професионални общности. Възражда се, разбира се в модернизирани много по-гъвкави и разнообразни форми. Това закономерно ще връща много хора към по-пълна нуклеарност – към по-многолюдни домакинства, към по-голяма отговорност при брачни и семейни кризи и конфликти, към по-добро съчетаване между взаимна толерантност и взаимна отговорност.

Сега някои специфични особености на българския социален характер, или както Благой Колев казва – „*духът* на нацията" (свойствена егалитарост, патернализъм, колективизъм, склонност към битово и материално самозадоволяване, недоверие към публичните механизми, нагласа към ниските цели и търпимост към недовършените неща, нагласа към дребната собственост, може би и предпазливост пред постоянното накъсване на жизнената перспектива поради обществени катаклизми) вместо *задържащи фактори*[48], които ни пречеха да се модернизираме и да догоним „развитите" държави и нации, могат по странен начин да се обърнат и да се окажат наше *конкурентно предимство*.

Понякога да си относително изостанал може да се окаже конкурентно предимство и да се превърне в такова. Изостанал от напредналите на Запад процеси на индивидуализма и бездуховността, атомизирането на хората и отчужденността, превръщането им в дисциплинирани машинки за чужди интереси, както и в безропотни самодоволни потребители, или загубили издръжливост и виталност поради многото

---

[48] Виж Колев, Благой. *Икономическа култура*. С., 2002, с. 275-278.

удобства и сигурност, както и поради високомерното самодоволство, че кризите са само за другите.

Може би ще прозвучи парадоксално, но подобни възможни обръщания на ефектите са важен обект за изследователска и аналитична работа – не само в социологически и социален смисъл, но и в чисто икономическите измерения и проекции.

Такава аналитична работа следва да открои ясни императиви пред властта и политиката относно семейството в качеството му и на икономически субект:

първо, да го признае и постулира като *значим стопански субект*, наред с фирмите и корпорациите, общините и държавата;

второ, да престане да дискриминира *вътрешното инвестиране*, вкл. семейното, едностранно в полза на външното, и особено на така нар. инвестиране от „*стратегически* инвеститори";

трето, да открои *индиректните икономически* въздействия на семейството и силата му да *съхранява органичната връзка* на икономиката и нейното развитие с обществото като устойчива система.

Всичко това е важно, за да се гледа на съвременното българско семейство многостранно и комплексно. Това е нужна предпоставка в една добре скроена и практически ефективна демографска стратегия на държавата – стратегия за жизнено възпроизводство на българската нация и на трудовите ресурси на икономиката ни.